

III. Fundamente conceptual-teoretice

1. ‘Hipercorectitudine’. Datorită caracterului ei salient și oarecum spectaculos, chestiunea hipercorectitudinii a fost abordată într-un mod mai mult sau mai puțin tangențial, în cadrul unor studii în care i s-au acordat diferite grade de atenție. Unii cercetători au acordat însă spații destul de ample prezentării de exemple de forme hipercorecte, precum și comentării acestora¹⁶. Esența fenomenului este observată de către G. Ibrăileanu, care – cu referire la C. Negruzzi – arată: „cu timpul ajunge să scrie *ripitor* în loc de *răpitor*, adică așa de mult se ținea să nu schimbe pe *i* în *î*, încît prefăcea pe *i* în *i*”¹⁷.

Studiind în mod aplicat acest aspect, cu referire specială la perioada literară modernă, G. Istrate prezintă¹⁸ exemple relevante în ceea ce privește esența fenomenului. Lingvistul ieșean nu se referă doar la vorbitorii de grai, aflați în contact cu utilizatorii normei literare, ci și la aceștia din urmă. Identificînd și discutînd preocupările pentru literarizare, prezente la mai mulți scriitori de prestigiu ai secolului XIX¹⁹, el analizează un material bogat și arată că formele hiperliterare apar ca urmare a existenței și manifestării de tendințe către corectitudine – în viziunea vorbitorilor și autorilor de la care preia acele forme – și se conformează tendințelor manifeste în norma literară: vocale palatale nu velare. După ce stabilește că respectivii autori au fost influențați de texte vechi cu care se aflau în contact permanent, viu și modelator –, studiul concluzionează că acei autori respectau anumite norme la care consimțeau liber. Astfel autorul subliniază că apariția unor astfel de forme în texte nu constituie un simplu fapt grafic, chiar cînd reflectă rostiri exagerate, ceea ce concordă – după cum se va putea constata – cu realitatea reflectată de numeroase situații.

Constant s-a ocupat cu urmărirea și reliefaarea acestor forme V. Arvinte, care prezintă procesele fonetice și mentale ce au loc în aceste

¹⁶ O bibliografie se află în Hristea 1962, p. 171-180, iar Hristea 1968, p. 277-315, constituie un studiu amplu asupra acestui fenomen, care discută chestiunea plecînd de la exemple – de regulă referitoare la stadii mai noi ale limbii române.

¹⁷ Istrate 1956, p. 10.

¹⁸ În Istrate 1956.

¹⁹ Tot de norma literară este interesat și I. Iordan, în *Limba romînă actuală. O gramatică a „greșelilor”*, Iași, 1943. În mod inevitabil, lucrarea tratează chestiunea hipercorectitudinii la nivelul tuturor compartimentelor limbii și folosește multe exemple. Datorită faptului că acestea sînt în general lipsite de atestări, ne-a fost greu să le întrebuițăm.

situații, arătând că „variantele hiperliterarizate sau hipercorecte atestă conștiința caracterului neliterar al fenomenului palatalizării labialelor. Ele aparțin unor vorbitori în al căror grai popular palatalizarea era prezentă”²⁰.

Reliefind ponderea fenomenului, St. Dumistrăcel utilizează conceptul spre a explica apariția mai multor clase de forme. Operate pe baza a numeroase exemple, considerațiile acestui dialectolog experimentat în practica anchetelor dialectale sînt pertinente și încearcă să evidențieze mecanismele fenomenului și felul în care funcționează acestea²¹. Referirile se fac mai cu seamă la situația graiurilor, cu evidențierea implicațiilor de ordin sociolingvistic.

Deja cu privire la schimbări pe care alții le consideră a avea natură pur fonetică, E. Petrovici arată că în cazurile pe care le discută am avea a face cu „un fel de «false regresii» datorate străduinței de a evita forma cu *u* care ar fi putut fi considerată ca avînd un fonetism străin, pe timpul cît slavii din Banat erau pe cale de a se româniza”²².

2. Termenii conceptului. Fenomenul analizat este destul de complex ca geneză, modalități de producere, forme de manifestare și efecte. La un capăt al său se află reacții psiho-sociale diferențiate ca pondere, iar la celălalt, felurite consecințe sociolingvistice, ceea ce a condus la mai multe modalități de perspectivare, cei care au avut în vedere fenomenul denumindu-l în conformitate cu rezultatele analizelor referitoare la cauze, manifestări și efecte.

În felul acesta a apărut în lingvistica românească o varietate de termeni prin care se încerca surprinderea unui fenomen care, deși aparent decurge dintr-o varietate de cauze, se exprimă în forme proteice, este poliedric și generează o multitudine de efecte, în esență este identic cu sine.

Hiperurbanism este termenul care apare cu consecvență destul de ridicată în prima jumătate a secolului XX, mai cu seamă la S. Pușcariu²³. Perspectiva acestui termen este bine circumscrișă întrucît

²⁰ Arvinte 1991, p. 6.

²¹ Dumistrăcel 1978 și Dumistrăcel *et al.* 1997.

²² În *Băn. u > w, v, b, p*, publicat în Petrovici 1970, p. 37.

²³ Pușcariu 1976a,b, p. 178, 237; Pușcariu II, p. 711-712, 716; Pușcariu 1927-1928, p. 776-777; Pușcariu 1937, p. 59, 84, 445; Pușcariu 1994, p. 239, 320, 370.

Acest lingvist a folosit gama cea mai largă de termeni pentru a denumi fenomenul în discuție, fiecare termen utilizat încercînd să-l denumească în conformitate cu mediul în care apare, cu relațiile la intersecția cărora se manifestă, cu tendințele care l-au generat, cu trăsăturile sale lingvistice sau în funcție de modalitățile de producere (motiv pentru care vorbește despre „false regresii” și „hiper-regresii”) (Pușcariu 1976b, 1994).

se raportează la relația urban / rural, cuprinzând implicit și explicit doar situațiile rezultate în urma mișcărilor de natură socială care au purtat către orașe diferite categorii de populație, încă nedepășite cu normele locale de acolo. În felul acesta, fenomenului i se trasează limite de natură să sugereze că alte categorii de vorbitori nu ar fi supuse aceluiași fenomen²⁴.

Hiperliterarizare este termenul folosit de către G. Ivănescu, V. Arvinte, St. Dumitrăcel și S. Pușcariu²⁵. Cel dintâi folosește ambii termeni, dar îl preferă pe acesta, cel de-al doilea vorbește despre „hiperliterarizare sau hipercorectitudine”, iar cel de-al treilea îl preferă pe următorul. Acest termen mută accentul pe încercarea de adoptare a normei literare (a elementelor acesteia sau doar de modulare a propriei norme în acest chip), de către un individ care nu o stăpânește.

*Hipercorectitudine*²⁶ este termenul pe care îl promovează mai ales Th. Hristea²⁷, autorul primei scrieri monografice asupra chestiunii și cel care acordă un spațiu amplu discutării chestiunilor de terminologie privitoare la acest concept, dar și definirii sale. Cercetătorul bucureștean consideră ‘hipercorectitudinea’ ca „abatere generată de teama de a nu greși, rezultând dintr-un efort conștient de conformare a vorbitorului la norma literară”. Același autor vorbește despre o „hipercorectitudine latentă”, definind-o ca situație în care vorbitorul are de ales „între două pronunțări, ambele etimologice, sau una originară și alta explicabilă, la rigoare, pe cale pur fonetică” (p. 285), așadar ambele justificate.

Analiza exemplelor oferite de către Th. Hristea ar putea arăta că nu există temeiuri pentru a opera o astfel de diviziune. Acesta dă forma *jecmăni*, pe care o consideră rezultat al hiperregresiunii operate asupra

Același termen apare în Iordan 1943, p. 18, 30, 32, 40, 135-136; Istrate 1937, 1939; Nandriș 1963, p. 226, 228, precum și la cercetători ca N. Drăganu sau V. Bogrea (în articole din DR).

²⁴ În Mounin 1974, termenul este conceput ca referindu-se la rezultatul adaptării la vorbirea orășenească, prin aplicarea abuzivă a unor reguli de corespondență (p. 166), iar în Hagège 1968, p. 120, rezultatele sînt privite ca „les usages appartenant à un niveau de style plus soutenu que celui de la conversation courante, sans que le locuteur ait connaissance de cette rupture”.

²⁵ Ivănescu 1944-1945, p. 62, 212-213; Arvinte 1988, p. 55 și 64-65; 1991, p. 6 și 13; 1993, p. 6; 1995, p. 3 și 5; 1997, p. 4, 8; Dumitrăcel 1978, *passim*; Pușcariu 1994, p. 371.

²⁶ În Mounin 1974 se consideră că *hipercorectitudinea* este fenomenul prin care apare o formă fonetică sau grafică în încercarea de restituire „par erreur” a unui element considerat ca dispărut ca urmare a evoluției limbii (p. 165).

²⁷ Hristea 1968, în special p. 281, 190.

lui *jăcmăni* (< magh. *zsákmány*). Desigur, prima este neîntemeiată din punct de vedere etimologic și poate fi explicată pe cale pur fonetică în sensul că „soluția” se datorează sistemul fonetic muntenesc, care se află în consecința unei evoluții fonetice locale, fiind o schimbare adaptativă. Dar în cazul *hipercorectitudinii* nu se poate vorbi despre schimbări fonetice inconștiente. Esența fenomenului se află tocmai în schimbarea operată conștient, în relație cu starea sistemului fonetic de referință. Alegerea conștientă între două forme îndreptățite nu constituie un caz tipic de hipercorectitudine, aceasta fiind însăși modalitatea prin care norma își fixează formele în sincronie.

În urma contactului dintre vorbitori ai aceleiași limbi, dar aparținând unor norme diferite, fenomenul examinat produce fonetisme și forme prin care se manifestă analogia la nivel fonetico-fonologic (cel asupra căruia se poartă discuția în lucrarea de față).

Denumiri precum *hiperzel*, *hiperdialectalism*²⁸, *formă arhilitrară*²⁹ apar mai rar și prezintă urme evidente ale încercării de a denumi fenomenul în modalități precise, care să indice clar rețeaua de relații (cauzale, modale, finale) în care se plasează actul care generează forma *hyper-*.

E. Petrovici utilizează termenul *hiperdialectalism*, ilustrând fenomenul printr-un exemplu precum *smeu* < *zmeu* < sl. *změj*³⁰. Tot acolo (p. 30), discutând despre *-nt-* > *-mt-* (*sentio* la *simt*, *ventus* la ar. *vimtu*) el arată că „il faut donc ranger ce phénomène parmi les faits d'hiperdialectalisme”³¹.

În contextul unei discuții asupra factorilor ce contracarează evoluția fonetică și acționează ca un element perturbator, în raport cu acțiunea legilor fonetice, W. von Wartburg argumentează cu exemple de hipersicilianisme, caz în care vorbitorii „se sont défaits de leurs propres habitudes phonétiques dans une proportion qui dépasse le but”, loc în care este citat Th. Gartner, cu termenul *Überentäusserung*³².

J. Vendryes consideră că fenomenul ar avea la bază un exces care „entraîne la souci de la correction, quand on se pique de beau langage” și oferă ca exemplu o situație în care un țaran italic, vrînd să vorbească

²⁸ Pușcariu 1994.

²⁹ Istrate 1956, p. 25, și nota 147; termenul apare la G. Ibrăileanu.

³⁰ Petrovici 1930, p. 21.

³¹ Sub titlul *Hyperdialectyque*, Marouzeau 1933, p. 94-95, oferă o definiție precum: „des formes dialectales qui comportent l'application d'une règle de correspondance à des cas pour lesquels elle n'est pas valable”.

³² Wartburg 1962, p. 29.

întocmai ca la Roma și știind că al său *ō* are acolo drept corespondent un *au* va rosti *plaustrum* pentru *plostrum* sau *cauda* pentru *coda*³³.

Sintagma *formă hiperdialectală* apare la St. Dumistrăcel, dar cu referire la reacții pe care vorbitorul le poate avea în cadrul unei anchete, și anume de îngroșare a unor particularități dialectale, regionale sau populare, chiar furnizînd fonetisme ce nu apar – cel puțin în acea zonă și în contextul respectiv³⁴.

Această pluralitate de termeni, nesuținută de analize detaliate, care să încerce a da seamă de întreaga rețea cauzală, modală, finală și de expresie a fenomenului, are drept consecință faptul că, pentru diferiții autori, termenii menționați nu vehiculează mereu același concept. S. Pușcariu, de pildă, încadrează sub *hiperurbanism* „cazurile de exces de zel în prefacerea rostirii țărănești în rostire orășenească”³⁵, în vreme ce, pentru I. Iordan, acesta este mai degrabă termenul generic. Alți lingviști echivalează *hipercorectitudine* cu *hiperliteraritate* sau / și cu *hiperurbanism*.

Hipercorectitudine și *hiperliteraritate* sînt termeni cuprinzători, care permit distincții importante.

Orice vorbitor tinde să utilizeze limba *corect*, spre a obține comunicări reușite. Vorbitorul de grai recunoaște caracterul cult și elevat al normei literare – chiar dacă o face mai degrabă forțat de cauze de ordin social, decît de unele de ordin pur lingvistic. Cu toate acestea, pentru el, *literar* nu se identifică neapărat și exclusiv și mai ales nu se confundă cu *corect*. El își poate asuma fără pierderi propria normă, materialul pe care i-l oferă aceasta fiind corect în raport cu consecințele evoluției istorice pe care a parcurs-o, integrat în raport cu propria coerență internă, în conformitate cu sistemul și mai ales suficient pentru nevoile sale de comunicare. Întrucît evoluția fonetică este singurul reper de încredere – datorită caracterului său natural, care dă seamă de și decurge din modalitatea în care se petrece evoluția lingvistică esențială –, orice normă lingvistică este *corectă*. De altfel, reperul este indiferent la produsele normelor, cu condiția ca acestea să fie conforme sistemului.

Sub acest aspect, incorectitudinea nu poate apărea decît ca urmare a încălcării rezultatelor proceselor evolutive. Prin urmare, autenticitatea atributului *corect* nu poate fi căutată în relațiile dintre norme, acestea avînd a se supune sistemului, nu a-l verifica. Mai mult, întrucît norma lingvistică este supraordonată și precedentă celei literare – pe care

³³ Vendryes 1921, p. 59.

³⁴ Dumistrăcel 1982, p. 385.

³⁵ Pușcariu 1976b, p. 178; Iordan 1943.

o generează, de altfel –, caracterul *corect* al unei norme lingvistice nu poate fi nicicum evaluat sau validat în funcție de ori măcar în relație cu un subprodus al ei. În consecință, o ierarhizare a normelor lingvistice locale, prin raportare la cea literară ar fi aberantă în primul rînd pentru că ar constitui o tulburare a ordinii ierarhice, apoi întrucît cele dintîi decurg în mod natural din evoluția firească a sistemului diferențiat spațial (cu toate consecințele implicite ce decurg de aici), în vreme ce a doua este rezultatul imperfect al acțiunii de selecție artificială, exercitate deliberat și cu consecvență variabilă.

Avînd a servi unor scopuri precise – misiune pe care o îndeplinește foarte bine – norma literară este un construct rezultat din îngustări exercitate prin felurite tipuri de selecție, regularizare, modulare, determinate de anumite concepții și orientate către exprimarea unor concepte cugetate și culturale superioare, în modalități de exprimare rafinate. De aici nu decurge pierderea autonomiei celorlalte norme și nici superioritatea unui subprodus artificial asupra genitorului apărut pe cale naturală.

La rîndul său, vorbitorul normei literare de asemenea poate observa că, din perspectiva graiurilor – grefată pe cea a evoluției limbii –, formele curente acolo sînt corecte. Cu toate acestea, preocupat fiind de utilizarea unei norme lingvistice supradialectale, selectate, ordonate și orientate prin instrumente raționate, el se va raporta mereu la norma „literară” și va încerca să o folosească doar pe aceasta, căutînd corectitudinea în literaritate.

Teoretic, nici unul dintre ei nu poate greși atunci cînd se află pe terenul propriei norme (desigur, dacă o cunoaște foarte bine, ceea ce este mereu cazul pentru vorbitorul de grai, dar nu neapărat obligatoriu pentru celălalt – cu excepția situației în care a deprins și exersat limba prin intermediul acesteia). Atunci cînd se avîntă pe terenul celeilalte, fiecare dintre ei devine un bun candidat la a greși. De aceea, în uzul curent al normei literare, vorbitorul ei este pîndit de greșală, nu precum un novice în contact cu o normă neexersată, ci ca un utilizator experimentat, care folosește un construct pe care l-a deprins după ce deprinsese sistemul prin intermediul normei lingvistice.

Situația devine încă și mai complexă dacă ne raportăm la perioadele în care aspectul literar se află în curs de edificare. Dacă vorbitorul zilelor noastre are a deprinde doar trăsăturile și uzurile unei norme deja stabilizate, cel din perioada vechii române literare se confrunta cu încercarea de a utiliza un instrument încă incomplet, ale cărui posibilități se actualizau coocurent și concurențial, iar elementele de normare și de control încă nu se exprimaseră suficient încît să genereze forme fixate. În vreme ce unul are de deprins utilizarea unui sistem deja constituit, celălalt trebuia să deprindă utilizarea unei entități care încă se afla în construcție și care se putea dezvolta în mai multe direcții.

Dar faptul care deosebește cel mai profund cele două situații este că respectivul instrument se afla într-o astfel de stare de vagă și incompletă definire, exersare și validare, încît, prin chiar actul său curent, utilizatorul novice putea exercita (in)voluntar influențe considerabile și definatorii asupra instrumentului. De aceea, în lucrarea de față vom urmări situații în care, deopotrivă, utilizatorii de grai și de normă literară (în curs de constituire, dar și stabilizată) operează raționamente eronate și acționează în consecință.

În acest context, înțelegem și acceptăm caracterul îndreptățit al tendințelor de rafinare exprimate prin atitudinile și acțiunile lingviștilor, dar considerăm că nuanțele existente nu impun cu necesitate marcarea terminologică. Un astfel de marcaj al nuanțelor – care ar viza conceptul din cîte o perspectivă unică – ar aduce cu sine necesitatea de a folosi numeroși alți termeni care să acopere împreună întregul evantai de categorii cauzale, modale, finale și expresive. Cîștigul unei clasificări ce-ar rezulta în mod inerent de aici ar fi aproape anulat prin pierderea posibilității de a evidenția zonele de suprapunere dintre cauze, modalități, scopuri și efecte. Dar mai ales, în felul acesta s-ar crea cele mai bune premise de a pierde înțelegerea complexului biosocial comun tuturor claselor de astfel de situații, precum și al mecanismelor care se pun în mișcare și conduc către efecte de acest fel.

De aceea, încercînd să operăm analize care să precizeze întregul set de circumstanțe ce generează cazurile concrete, vom folosi un termen existent, *hipercorectitudine*, deși mai potrivit ar putea fi *hiperconformitate*, întrucît redă esența socială a fenomenului lingvistic – adevăratul motor al fenomenului. Toate cele lingvistice îi sînt neclare sau slab cunoscute vorbitorului: starea normei către care tinde, paradigmele, formele și fonetismele caracteristice ei, principiile călăuzitoare și modalitățile de acțiune concretă. Un singur lucru îi este clar, iar acela este de natură socială: ce anume vrea să obțină de pe urma actului său. De fapt, componenta lingvistică a actului său este dată doar de mijlocul folosit – limba –, însă procesul este orientat de obiective sociale.

Totuși, folosim *hipercorectitudine* întrucît exprimă în chip comprehensiv – chiar dacă nu și acurat – intenția de conformare a vorbitorului, la ceva destul de clar și aflat în plan social, pe o cale care nu-i este lămurită și care este cea a comportamentului lingvistic. Considerînd că, în comparație cu ceilalți, gradul de potrivire la concept al acestui termen este superior, credem că el își poate îndeplini rostul metalingvistic. Corect definit, prezentat și ilustrat, el poate fi, mai mult decît ceilalți, un purtător eficient al conceptului în discuție.

Precum alte asemenea concepte ('etimologie populară', 'asteroid', 'sarcină de culoare la quarci', 'complex Oedip' etc.), în care termenii și sintagmele purtătoare sînt defectuoase din construcție [întrucît: a) hipertrofiază o anumită perspectivă și igonoră altele, b) metafora vehiculantă trădează înțelegerea aproximativă a conceptului și permite sau chiar stimulează abuzul interpretativ ori neînțelegerea], și acesta a fost denumit înainte de a fi temeinic cercetată și definită realitatea pe care o avea de exprimat.

Pe de o parte, „corectitudinea” nu constituie un rezultat obiectiv, o emanație a realității, ci una a judecăților perspectivizate, care decurg din stările și dinamicile grupurilor, în cel mai cuprinzător sens; ea este antropologică și protagoreică, nu fizică și kantiană. Ca atare, corectitudinea este relativă, nu absolută, ținînd de referențial, iar în acest cadru domină majoritățile, care se constituie în baza felurilor temeiuri.

De altă parte, încercarea de a afla temeiuri obiective și măsurabile, la interiorul unui referențial, face să iasă la iveală faptul că pînă și singurul reper ce poate fi dotat cu temeinicie, fiind de încredere și neatins de sfera în care se află cele obiectiv contestabile – și anume cel evolutiv –, poate fi ignorat și nesocotit în chiar norma care se recomandă a fi cea mai raționată și echilibrată – și anume cea literară –, multe forme ale acesteia datorîndu-se tocmai acțiunii factorilor naturali (idiosincretici / propensivi), iar nu celor culturali (raționali și obiectivi).

În acest cadru, corectitudinea își pierde reperul obiectiv – care nu poate fi decît extern – și ajunge să exprime simpla stare de conformitate cu comportamentele (sociale și lingvistice) majoritare sau recomandate de o minoritate dominantă, mai mult sau mai puțin calificată.

Din motivele arătate, pentru a vehicula numele fenomenului vom folosi termenul *hipercorectitudine*, iar pentru a ne referi la mijlocul prin care acționează astfel de analogii vom renunța la termenul (*hiper*) *regresiune*, preferînd *substituire* sau *modificare*, ambele oarecum neutre și lipsite de caracterul acroșant al lui *regresiune*, dar mai acurate în a reda ceea ce se petrece în realitate.

Termenul *regresiune* nu acoperă întreaga realitate și nici nu o redă corect. Fie cazurile *riu* pentru *rîu* (< *rivus*) și *singe* pentru *sînge* (< *sanguen*). În primul dintre acestea, avem a face cu o formă a cărei vocală palatală coincide cu vocala din etimon. Într-un anumit moment al evoluției limbii române, romanicul *riu* a trecut la românescul *rîu*. Într-un moment ulterior, vorbitorul a acționat asupra formei, „refăcînd” revoluta vocală palatală. Într-o astfel de situație, lingvistul diacronist nu ar avea prea mari obiecții față de o convenție care ar propune termenul *regresiune*. În cel de-al doilea, deși comportamentul vorbitorului și perspectiva din care acționează el sînt aceleași, *singe* nu poate fi

considerat precum *riu*, de data aceasta vorbitorul ne„refăcînd” o formă revolută, ci construind una aberantă din punctul de vedere al evoluției reale a etimonului.

Acesta este motivul pentru care S. Pop³⁶ referindu-se la forme precum *madzîne*, *luciafăn*, *luna lu cenușeriu*, folosește sintagma „fausse-régression”. Desigur, prin determinantul *fausse*, dialectologul român vrea să semnifice că, din punct de vedere etimologic, „regresiunea” aplicată situațiilor cu care exemplifică este nejustificată. „Regresiunea” poate fi justificată sau nejustificată sub aspect evolutiv (al foneticii, gramaticii sau semanticii istorice), adică *i* din *riu* ar putea constitui rezultatul regresivității petrecute cu *î* din *riu*, ceea ce nu se poate afirma cu nici un chip pentru *i* din *singe*.

În acest cadru se cuvin făcute o observație și o subliniere. Vorbitorul nu cunoaște etimologia cuvintelor și evoluția istorică a contextelor fonetice și a formelor, astfel încît nu poate reveni conștient la o stare revolută, de a cărei existență nu are știință ori pe care nu a cunoscut-o. Dacă operațiunea pe care o face se petrece în mod inconștient, fenomenul nu ar trebui să intre în discuția de față (însă o astfel de acțiune ar avea importanță revoluționară pentru disciplina istoriei limbii, întrucît ar însemna că legile fonetice sînt reversibile de la sine). Dacă operațiunea este conștientă și aparține unui vorbitor care nu cunoaște evoluția etimonului, înseamnă că el nu mai acționează în virtutea funcționării structurii audio-articulatorii determinate de factori naturali, ci sub impulsul compartimentului volitiv călăuzit de raționamente analogice. Sub aspectul în discuție, sensul sau rezultatul analogiei este indiferent, deoarece vorbitorul nu are în vedere o „refacere”, o „revenire” la o stare anterioară, ci pur și simplu el acționează în conștința unei analogii cu un alt cuvînt. Simpla întîmplare, dată de coincidența rezultatului cu o stare revolută, are tot atîta relevanță cît are întîmplarea în care rezultatul este aberant din punct de vedere etimologic. Nu avem a face nici cu o evoluție fonetică, nici cu un calcul pe baza cunoașterii stărilor trecute ale etimonului, ci cu o simplă potrivire între reperul analogic utilizat și rezultatul astfel obținut.

În ceea ce privește termenul *justificat*, valoarea lui de întrebuintare decurge strict din faptul că fonetismul rezultat în urma acțiunii vorbitorului este concordant cu evoluția firească a contextului fonetic respectiv (*i* este justificat atunci cînd înlocuiește un *î* provenit din *i*, dar nu și atunci cînd înlocuiește un *î* evoluat din *á + n + cons.*). Distingem între etimologie și evoluție fonetică deoarece, avînd în vedere modalitatea în care sînt tratate contextele de către vorbitor – în norma lingvistică, vie și dinamică –, considerăm că mai important decît starea etimonului este procesul care se exercită asupra lui, adică evoluția fonetică, iar acest proces supune contextele unor rigori proprii, uneori descifrate de către lingvist, altelei nu. De aceea, reperul cel mai justificat nu este etimonul

³⁶ Pop 1966, p. 65.

în sine, ci procesul evolutiv, „percepțiile” și tratamentele sale fiind cele care contează, nu formele din dicționar. Sub acest ultim aspect, realitatea diferă adesea de forma de dicționar, comunitățile concrete împrumutând cuvinte de la comunitățile concrete, formele dialectale de contact fiind punctele de plecare, asemănător chipului în care acuzativul prevalează asupra nominativului.

Altminteri, de la acest nivel încolo nici acest termen nu funcționează fără dificultăți și convenții. Cel mai justificat lucru care poate exista pentru un istoric al limbii este un flux sonor sau o formă care decurge liber și firesc din evoluția fonetică sau formală naturală a unui context. După ce respectivul stadiu evolutiv a ajuns la un rezultat viabil, nici măcar o formă anterioară nu mai poate fi justificată, ea fiind revolută. Pe de altă parte, din punctul de vedere al vorbitorului totul poate fi justificabil, mai ales întrucât, îndeobște, el acționează în virtutea unor impulsuri de tot felul, adesea înmănunchate, el folosind limba cu precădere în scopuri sociale, iar nu în sineși pentru sine.

Din cele ce preced rezultă că, petrecută în mod natural și inconștient, prin activitatea organelor articulatorii, evoluția fonetică deține gradul maxim posibil de îndreptățire. Atunci când vorbitorul încearcă să intervină, cu o doză oarecare de conștientă, el nu face decât acte ce contravin cursului liber al evoluției firești, cea care se împlinește prin activitatea naturală a organelor sale articulatorii.

3. ‘Structură audio-articulatorie’ (SAA). Termenul *structură* se referă la un ansamblu de unități discrete (coexistente în cadrul unor opoziții), organic relaționate (funcționând în virtutea proprietăților lor natural conjugate), care se dezvoltă și evoluează în condiții colaborativ-concurențiale – în cadrul astfel constituit.

Limbajul vocal-articulat apare în urma unor evoluții genetice, anatomo-fiziologice și sociale, petrecute în cadru spațio-temporal. Acest fapt înseamnă implicit că organele producătoare și cele receptoare ale sunetelor vorbirii aveau pînă atunci alte întrebunțări, utilizarea lor în vederea comunicării vorbite constituind rezultatul unor procese de exaptare. Cu alte cuvinte: a) plămîinii, laringele, dinții, limba, urechile, anumite elemente ale sistemului nervos etc. sînt componente anatomo-fiziologice ale unor sisteme diferite, cu funcții diferențiat dezvoltate în direcția satisfacerii unor nevoi; b) dezvoltarea unei noi capacități s-a petrecut concomitent cu exersarea – în direcția noii întrebunțări – a componentelor anatomo-fiziologice producătoare de sunete vocale, a analizatorilor auditiv și vizual și a elementelor de sistem nervos care interpretau și decideau în legătură cu senzațiile auditive și vizuale; c) fără a-și pierde din atributele și capacitățile pînă atunci dezvoltate, toate aceste componente au dezvoltat – treptat și ca urmare a exercițiului

constant, intens și direcționat – aptitudinii în vederea satisfacerii funcției nou dobândite; d) petrecută în virtutea eficientizării secvențelor de proces și a întregului proces, relaționarea lor a condus la consolidarea funcției devenite comună, la a cărei îndeplinire au ajuns a concura.

Fără pierderea rosturilor inițiale și ca urmare a exercițiului se va trece treptat de la starea în care producerea și receptarea de sunete constituiau efecte secundare ale acțiunii unor elemente făcând parte din structuri anatomo-fiziologice diferite, slab corelate – deci lipsite de acuratețe în rezultate –, la cea în care acele componente se agregă într-un ansamblu anatomo-fiziologic modular, prin care se produc și receptează ca atare sunete ale limbajului vocal-articulat. A fost o etapă crucială, în urma căreia exercițiul în această direcție, al organelor, a orientat dezvoltarea lor către starea de aparate producătoare și receptoare ale sunetelor limbajului vocal-articulat. La rîndul său, rezultatul a dezvoltat calitatea exercițiului. Pe măsură ce organele reușeau să producă rezultate tot mai acurate, funcția le solicita tot mai mult(e) astfel de rezultate, această spirală stimulativă făcînd ca niște componente autonome sub aspect funcțional – părți ale unor structuri anatomice diferite – să se constituie într-o structură modulară, specializată și autoreglată în sensul noii funcții.

Ansamblul modular anatomo-fiziologic astfel apărut, prin care se produc și sînt receptate sunetele limbajului vocal-articulat, constituie *structura audio-articulatorie* (SAA). Sunetele produse de aceasta nu mai sînt aleatorii, vag definite, infinite, perisabile, ci dimpotrivă, ele ajung să constituie sistemul fonetic întrebuițat de către vorbitori, în vederea comunicării vorbite.

Întocmai precum materialul genetic, SAA se manifestă continuu, fie că este vorba de perioade în care mișcările din limbă sînt insesizabile, fie că se parcurg perioade în care contactele lingvistice și schimbările consecvente sînt deosebit de intense. Starea și activitatea SAA este cauza pentru care limba este stabilă structural și funcțional, autoreproducîndu-se fidel, și tot ea este cea care oferă cadrul și resursele necesare procesului de adaptare la feluritele modificări biosociale din mediu.

Inițial, SAA decurge din acțiunea factorilor genetici, dar ulterior aceasta începe a fi modelată ca urmare a activării și funcționării relativ îndelungate, în sînul unei comunități ai cărei vorbitori folosesc același idiom. În cadrul acestui proces, organele articulatorii și componentele lor se acomodează reciproc, iar cele auditive deprind capacități discriminatorii ridicate, prin care identifică rapid și lesne sunetele lingvistice ale aceluși univers sonor și semnificațiile lor. Toate acestea modelează SAA și îi conferă trăsături specifice, cu posibile consecințe de ordin epigenetic.

Nefiind un dat, ci un rezultat al devenirii, adică o structură care se dezvoltă și evoluează adaptativ, SAA prezintă trăsături diferențiate spațio-temporal. Forța ei gravitațională scade pe măsură ce se trece de la comunitățile relativ închise la cele deschise și apoi la cele lipsite de orice limite spațiale și sociale. În acest context, SAA permite (cu o ușurință mai mare sau mai mică) producerea anumitor coarticulații și chiar fonematizarea anumitor sunete a căror contingență este frecventă în fluxul sonor și care – în raport cu alte sunete și foneme – ajung să-și definească un rol în sistem. Toate acestea constituie indici ai faptului că SAA este rezultatul: a) unui complex de factori cu caracter procesual-istoric, care acționează interrelaționat; b) al stabilizării efectelor ce decurg de aici, datorită uzului frecvent și intens al unor articulații, într-un mediu stabil, relativ închis sau având o mare capacitate de asimilare.

Constituită din monolingvi, majoritatea vorbitorilor își are organele articulatorii și auditive fixate pe producerea și decodarea anumitor sunete și a unor anumite tipuri de combinații de sunete, adică trăiește într-un anumit univers sonor. (Desigur, acest lucru nu implică incapacitatea de a rosti și recepta sunete ale altor sisteme lingvistice, ci doar de faptul că exercițiul intens și îndelungat, orientat de cadrele unui sistem lingvistic dat, are un rezultat aproape identic la nivelul diferitelor comunități lingvistice în care s-a exersat același sistem lingvistic.)

Automatismul fonetic, care poate fi constatat în nenumărate cazuri de coarticulare³⁷, arată că SAA este deosebit de unitară în efecte, înțelegerea fiind condiționată de relația genuină dintre conștiința faptului lingvistic și nuanța concretă produsă (aceasta din urmă putând fi lipsită de valoare fonologică în sistemul receptorului, organele articulatorii putând genera sunete lipsite de valoare fonologică. Cu alte cuvinte, exercițiul constant al SAA face ca totul să se asimileze în unități tradiționale, iar ceea ce se află deja în limbă poate fi supus reasimilării³⁸ organelor articulatorii, în cadrul unui proces complex de reconsiderare a materialului lingvistic. De aceea, orice încercare de reproducere de către vorbitorul din afara comunității a unui flux sonor va genera o abatere de la standardele caracteristice universului sonor al acelei comunități. Deformarea suferită va fi în sensul înlocuirii celor mai particulare trăsături ale sistemului comunității cu unele proprii

³⁷ Metral 1967, p. 41-42; Pușcariu 1994, p. 156-158; Sechehaye 1933, p. 60: „l'usage actif d'une langue consiste, par définition, à faire appel à des habitudes acquises, le réflexe joue donc ici un rôle prépondérant”.

³⁸ *Reasimilare* se referă totodată la schimbările bazei articulatorii (cf. Buyssens 1965). Uguzzoni 1978, p. 128-129, are în vedere efectele reasimilării, precum *fonologizarea*, *defonologizarea*, *refonologizarea*, ca urmare a contactelor lingvistice.

vorbitorului străin. Faptul este valabil nu doar de la o limbă la alta, dar și de la un dialect sau grai la altul. (De aici decurge una dintre cauzele majore ale schimbărilor din limbă.)

În acest context, schimbarea fonetică reprezintă o consecință a manifestării unor tendințe ce au la bază principiul autoreglării funcției biologice – prezentă în orice organism viu. Astfel de tendințe se activează, în principal, ca urmare a unor agresiuni din afara sau din interiorul structurii, deci constituie reacții. Prin urmare, situându-se între funcțiile biologice, schimbarea fonetică poate fi efect al acomodării la o agresiune asupra SAA – constituite și fixate în consecința deprinderilor articulatorii dobândite în timpul învățării și practicării limbii, apoi al adecvării la mediul lingvistic al vorbitorului, și ulterior transmisă pe cale ereditară³⁹.

Urmărirea unei evoluții precum cea a lat. *vetula*, pe teren românesc, ar putea fi revelatoare. Plecând de la etimon, se pot presupune următoarele transformări ale acestuia.

- ca urmare a unor tendințe de la nivelul organelor articulatorii ale vorbitorilor latinei populare, *u* posttonic, situat între oclusivă și lichidă, slăbește și este sincopat, astfel încât se ajunge la **vetla*, care trece destul de repede la **vecla*. (Evoluția *tl > cl* pare a fi una organică în limba română. Încă de la începuturi, româna nu a agreat această succesiune, fapt neschimbat apoi: *clacă* < sl. *tlaka*, *hiclean* / *viclean* < magh. *hitlen*. Sub presiunea împrumutării unor termeni neologici precum *atlas*, *atlant*, *atlet*, în secolul XX modificarea nu s-a mai produs, dar fără ca succesiunea *tl* să devină firească ori să se răspândească în limba română.);

- în urma unor evoluții (*-a > -ă*, *cl > cl'*) **vecla* devine *vecl'ă*;

- în acest moment sînt îndeplinite ambele condiții pentru ca diftongarea lui *é* să se petreacă (*e* sub accent și urmat de o silabă a cărei vocală este *ă* sau *e*), fapt care se declanșează automat (*veacl'ă*);

- poziția lui *ă* este solidă, însă la nivelul elementului palatal al articulației *cl'* se continuă procesul de muere. Rezultatul (un apendice palatal) se grefează pe consoana rămasă, i se integrează asimilîndu-i modul de articulare și o integrează asimilînd-o sub aspectul locului de articulare. Astfel că fosta consoană velară devine palatală, adică rezultă o ocluzivă palatală (*k'*), întreaga formă ajungînd la starea *veak'ă*;

³⁹ OR II, §268, nota; Ivănescu 1983, p. 172-176, 1980, p. 4-15; E.H. Lennenberg, *Fondamente biologice del linguaggio*, Torino, 1971; W. Dressler, *Fonologia naturale e cambio linguistico*, în *Studi di fonetica e fonologia. Atti del convegno internazionale di studi*, Padova 1 e 2 ottobre, 1973, Roma 1976, p. 273-283; G. Drachman, *Phonology and the basis of articulation*, în „Sprache” 19 (1973), p. 1-19; R.A. Hinde, *Le basi biologiche del comportamento sociale umano*, Bologna, 1977; Kuhl 1987; Kuhl & Meltzoff 1996; Kuhl et al. 1992.

- starea era favorabilă menținerii diftongului, însă la finala contextului, succesiunea dintre elementul palatal al consoanei și vocala *ă* (*iă*) constituia un punct de dezechilibru (efortul articulator fiind mare). Caracterul instabil al articulației finale impunea o nouă confruntare, spre a se ajunge la o soluție de stabilitate. Lupta pentru existență va fi tranșată prin asimilație și firește că va fi câștigată de articulația cea mai adaptată contextual, adică cea mai potrivită pentru a răspunde cerințelor de economie, de stabilitate și funcționare eficientă. Asimilația prin acomodare va face ca *ă* să-și schimbe parametrul cel mai incomod – locul de articulare – fiind atras către *i*, cu păstrarea gradului de deschidere; astfel apare finala *-ie*;

- trecerea lui *iă* la *ie* a rezolvat problema locală, dar începând cu o anumită epocă (pe alocuri poate chiar cu secolul XV), diftongul *ea* ajunge să nu mai reziste în poziție *e*, dezechilibru care face ca soluția de stabilizare a contextului să fie monoftongarea, astfel că se ajunge la *veche*.

În momentul de față aceasta este forma de echilibru, dar stă în firea funcționării sistemelor să producă sau să sufere întâmplări biolingvistice care declanșează factori ce determină sistemele înseși să reacționeze stabilizator, spre a-și dobândi echilibrele.

*

Întregul parcurs aici înșirat este ilustrativ pentru felul în care sînt afectate și se reorganizează echilibrele din cadrul fluxului sonor, și pentru a înțelege chipul în care se autoreglează sistemul și mecanismele care îl funcționalizează. Modularitatea organelor articulatorii și modalitatea concretă în care se realizează actul vorbirii conduc destul de des organele articulatorii la producerea unor rezultate incompatibile cu starea lor de echilibru și de eficiență. Adică, uneori, rezultatele acțiunii organelor articulatorii pot fi stînjenoare pentru ele însele. Faptul le solicită să rezolve incompatibilitățile, acționînd în orice direcție le-ar putea duce exercițiul dobîndit, dar către soluționarea dezechilibrului.

De aceea, întreaga evoluție de mai sus poate fi privită ca o continuă adaptare la efectele acțiunii independente și relaționate ale cuplului constituit de: a) modificările articulatorii ($-ă > -\check{a}$; $e - \check{a} > ea - \check{a}$; $cl' > k'$) și b) „repararea” unui șir succesiv de dezechilibre locale (sincoparea lui *u*; succesiunile *tl*; *cl*; *iă*, *ea* - *e*). Acestea sînt soluționate pe măsură ce apar, în modalități ce modifică atît elementele fluxului sonor, cît și starea microcontextelor și a contextului general, dar care pot ameliora existența întregului flux sonor. Faptul că astfel se poate ajunge la dezechilibre în alte puncte sau chiar la incapacitatea de asigurare a echilibrelor locale necesare existenței eficiente a întregului arată că evoluția nu funcționează planificat, nu reîncepe cu mai mult discernămint

spre a construi produse mai coerente și mai eficiente. Ea se petrece *ad hoc*, operațiunile au loc *in vivo* și nu folosesc „învățămintele” extrase din experiența anterioară. Fiecare etapă parcursă pune organismul în imposibilitatea de a adopta anumite soluții, îl determină să aleagă dintr-o gamă oarecare (a cărei amplitudine este invers proporțională cu gradul de specializare), opțiunea fiind adesea mai degrabă permanent economică decât eficientă pe termen lung.

Din toate acestea se înțelege că evoluțiile fonetice decurg din reacții ale organelor articulatorii la nevoile propriilor stări modificate, mai puțin plecând din sine și mai mult în raport cu conjuncția dintre dinamica întregului complex audio-articulator și produsele sale, și constituie efecte ale funcționării în mediul social în care și pentru care se desfășoară comunicarea. În felul acesta, SAA devine totodată mecanism de autoreglare a sistemului.

Atunci când viteza evenimentelor care exercită consecințe asupra limbii este crescută, SAA poate ajunge la o stare de neașezare, în care tendința de a-și produce sunetele obișnuite este obstrucționată de cea de a se conforma cerințelor de articulare necesare producerii altor varietăți de sunete. În același timp însă, faptul o împiedică să permită ca schimbările prin care trece să se consolideze. De aceea, indiferent de forța efectelor unor evenimente lingvistice de acest soi, imediat ce astfel de cauze încetează, SAA existentă și dotată cu plasticitate tinde să revină la starea anterioară superficialei agresioni⁴⁰.

În perioade liniștite, de evoluție la o rată curentă, ea tinde să prezeve starea de fapt, fixând ceea ce există și asigurând reproducerea fidelă. În perioade în care feluriți factori exprimă felurite solicitări, ea este capabilă să producă și să recepteze acurat noi variante de sunete, să decanteze, să selecteze, desfășurând un întreg proces de acomodare a organelor articulatorii la realitatea concretă la care acestea trebuie să se adapteze, și pe care o au de redat în chipul lor. Intensificarea contactelor lingvistice poate genera o anumită concurență lingvistică, fapt al cărui efect este amorsarea deopotrivă a unui proces de uniformizare și de diferențiere, în puncte precise ale sistemului. În acest stadiu, solicitările pot fi atât de mari încât contactul și comparația involuntară să declanșeze intrarea în acțiune a factorului conștient și a compartimentului volitiv. Este momentul în care analogia devine un proces conștient, orientat, a cărui finalitate este scăderea forțelor entropice. Lucrurile sînt cît se

⁴⁰ Reliefarea faptului că manifestările SAA nu au consecințe însemnate decât în anumite epoci istorice determinate, sub mai multe aspecte ale vieții socio-economice favorabile înnoirilor, apare în Ivănescu 1980, p. 11 și urm., 183-186.

poate de complicate aici⁴¹ întrucît, dacă se pleacă de la situații concrete se pot constata diferențe între evoluțiile comunităților lingvistice avute în vedere.

Luînd ca exemplu cazul părții de populație norddunăreană cucerită de către romani se poate considera că abandonîndu-și treptat propria limbă și adoptînd în același fel latina, ea nu a putut vorbi limba învingătorului fără a introduce aici în mod continuu – de la o generație la alta cu frecvență tot mai scăzută – deprinderi articulatorii proprii – iarăși, la început tot mai puternice, apoi slăbind. Este posibil ca, în primele sale etape, procesul să fi avut aparența unui caz de coexistență a două limbi aflate în concurență. Treptat însă, el a devenit și s-a vădit a fi unul de impunere a unei limbi asupra alteia, act care urma să se exercite pînă la adoptarea limbii cuceritorilor, cu înlocuirea celeilalte. Astfel de procese nu duc niciodată la aneantizarea învinsului (limba cuceriiților), fapt evident la nivelul elementelor care subzistă vizibil sau doar latent și manifest mai cu seamă prin efectele acțiunii deprinderilor și modalităților de producere a acelor elemente. În adevăr, asemănător cazului recombinării cromozomiale, astfel de contacte au ca efect contopirea și acomodarea entităților în contact, cu apariția unei noi realități la care acestea participă cu ponderi diferențiate, iar nu eliminarea completă a uneia și proliferarea celeilalte.

La rîndul lor, vorbitorii de latină veniți din Imperiu în Dacia nu au acționat neapărat ca un factor care îngrădea sau oprea manifestarea SAA a băștinașilor – sau, cel puțin, nu s-au putut manifesta astfel față de segmentul cel mai numeros al aborigenilor. Atunci cînd sunetele produse de către cuceriiți nu corespundeau întocmai sistemului fonetico-fonologic latin, dar comunicarea nu avea de suferit, ei le-au ignorat în mod firesc⁴². Deformările băștinașilor erau anulate, neutralizate sau

⁴¹ După ce distinsese factorii care limitează acțiunea legilor fonetice (factori pur fonetici, morfologici și analogici, etimologia populară, împrumutul) (p. 79), Schogt 1961, p. 83, arată că este dificil să se facă ordine sub acest aspect. De aceea va propune: „de classer les changements d’après des principes qui n’aient rien en commun avec les causes des changements”, ceea ce nu era decît o amîinare a procesului de căutare a soluțiilor.

⁴² Astăzi, de pildă, cînd un polonez vorbitor de limba germană rostește [eʃˈt], [minʃˈen], el este înțeles de către germanul din nord, care va face o mică substituție după ce s-a plictisit să tot încerce a-l corecta pe incorigibil, înțelegînd că acela a vrut să rostească germ. *echt, München* (cum de altfel, procedează și cu conaționalul său din sud).

La fel se va întîmpla cu un francez care rostește [aisəs vasər] vrînd să redea germ. *heißes Wasser*. În primele momente, această SAA, care solicită sistemul fonetic al limbii germane, nu determină modificări din punctul de vedere al limbii, deoarece schimbarea se referă la sunete și nu la foneme, deformîndu-le doar pe primele. Cu timpul însă, contactul ar putea avea consecințe însemnate. De fapt, confruntarea celor două sisteme nu rămîne fără consecințe, căci străinii introduc

estompate prin substituții operate de receptorul care restabilește forma corectă, după ce observase caracteristica acelui tip de greșeală. Prin numărul lor, cuceririi, care comiteau în majoritatea lor aceleași greșeli induse de SAA, au putut se impune formele reziliante și care au scăpat corecțiilor abia după ce au ajuns să utilizeze noua limbă, mai ales între ei. Aceste situații sînt caracteristice actelor constitutive ale procesului de învățare, eventual cu adoptare, a unei limbi.

După o perioadă de conviețuire, probabil că latina dunăreană a început să înregistreze o serie de progrese în ceea ce privește calitatea ei. Totuși, creșterea ariei de răspîndire geografică și contactele romanice de la nordul Dunării cu dacii liberi de la nordul Dunării trebuie să-i fi zdruncinat întrucîtva unele dintre elementele de stabilitate pe care uzul timp de cîteva generații al latinei le fixase, punîndu-i la încercare plasticitatea și capacitatea de a se impune cu suplețe (una dintre trăsăturile determinante ale limbilor indoeuropene, în general). Trăsăturile SAA trebuie să fi devenit iarăși vizibile, de data aceasta cei care ajunseseră să joace rolul de reper fiind dacii deja romanizați. După ce SAA a acestora suferise diferite adaptări, reușind să producă la un anumit nivel coarticulațiile latinei, noua luptă punea la încercare acele rezultate. Cu toate acestea, tocmai SAA comună trebuie să fi facilitat integrarea lingvistică a dacilor liberi, asimilarea lor lingvistică de către

sunete care nu doar că în limbile lor sînt foneme, dar vor putea deveni același lucru și în limba germană – aceea vorbită de ei și între ei. În mod cert, o germană vorbită de marea masă a polonezilor va prezenta o serie de modificări în toate compartimentele limbii, modificări ce se vor impune și păstra în acea comunitate. Cît timp însă vor vorbi cu germani sau cu buni cunoscători și vorbitori ai germanei, cît timp reperul și corectorul este prezent, astfel de modificări sînt mereu anulate de acesta, șansele lor de a se impune fiind doar teoretice. Apoi, atît timp cît SAA a polonului și a francezului, de pildă, nu-și corespund – adică între ele nu apar coincidențe sau convergențe –, vorbitorii se vor corecta reciproc pe porțiunile diferite care se abat de la germană, dar vor fi în acord pe porțiunile în care nici unul, nici celălalt nu lezează germana. Din punctul de vedere al unora însă, substituțiile nu vor putea avea darul de a șterge complet modificările introduse de ceilalți, dacă aceștia sînt incapabili să articuleze și să gîndească în germană. În acest domeniu, rezultatele nu se obțin într-o singură generație, ci în mai multe.

Abia în cazul abandonării limbii poloneze și al adoptării celei germane vor apărea premise ca – după utilizarea intensă și mai ales sub permanentul control al modelului – exercițiul limbii germane să elimine deprinderile date de folosirea limbii poloneze și să ducă la constituirea unui sistem aproape identic cu cel al germanei – iarăși, la capătul cîtorva generații, în funcție de intensitatea exercițiului și de corectitudinea rezultatelor, fapt ce depinde de rigurozitatea presiunilor aplicate și de plasticitatea SAA a străinilor. Cel mai interesant însă este că dacă după cîteva generații, germana este abandonată, în locul ei fiind adoptată engleza, de pildă, aceasta din urmă va cunoaște mai degrabă articulații caracteristice SAA a dispărutei poloneze și unele deprinderi datorate exercițiului de cîteva generații al germanei; iar dacă se revine la polonă, acomodarea va fi mai rapidă decît fusese în cazul părăsirii germanei și preluării limbii engleze.

romanicii de la nordul Dunării, astfel încât aceștia nu au revenit la limba strămoșilor, dacii liberi fiind cei care au adoptat acea latină. Limba va evolua în continuare liber, dar sub o condiție nouă, din care lipsește vorbitorul etalon, cel care, chiar dacă nu îl corecta la tot pasul pe băștinaș, îi oferea o anumită imagine acustică, stînjindu-l în procesul de a-și cristaliza una prea îndepărtată de model. Acum, modelul devenise dacul romanizat.

În mod obișnuit, în astfel de situații lupta cu SAA este relativ continuă, întrucît rezultatul stabilizat e o medie alcătuită din elementele puternice ale SAA și din cele puternice ale articulațiilor străine – acolo unde nici de o parte, nici de cealaltă nu apărea ceva destul de puternic încît să genereze compromisuri deformante, totul în contextul lipsei termenului de comparație.

Observarea modalităților în care se petrec contactele dintre limbi și efectele acestora – fie că una o elimină și înlocuiește pe cealaltă (caz ideal), fie că, în diferite proporții și chipuri, ambele conviețuiesc în vorbitorii lor (cazul real) – duce la înțelegerea faptului că trăsăturile articulatorii ale limbii, statornicite prin uz continuu, îndelungat și intens, subzistă și sînt reziliente. Dacă astfel de vorbitori vor adopta cealaltă limbă și vor fi copleșitori prin frecvența și intensitatea ocurențelor sunetelor generate de SAA, ei își vor putea asuma sistemul generat de utilizarea sistemului fonetic străin în chipul impus de organele lor articulatorii și de întreaga SAA. Chiar astfel însă, în funcție de situația concretă, sistemul străin va suferi multă vreme și va fi puternic amprentat de chipul în care SAA a vorbitorilor săi poate reda și percepe acele sunete – adesea operînd analize ale fluxului sonor, fonematizînd conform structurii lor audio-articulatorii.

În cazul unor presiuni constante și puternice, care duc la transformări ale SAA, se poate ajunge la mutații paradigmatică⁴³, inițial ca reacții la

⁴³ În cazul materiei fundamentale sau a celei biologice, forma de manifestare fizică, ipostaza structurală și configurația sistemică sînt relaționate cu funcția. Cu alte cuvinte, în concordanță cu forța solicitărilor, în funcție de disponibilul energetic și de relația lor eficientă, un atom sau organ, de pildă, pot îndeplini ca atare și concomitent mai multe funcții, exprimarea unora noi neavînd neapărată nevoie de structuri proprii. Structurile constituite mai degrabă se adaptează și exapteză decît se multiplică.

Tot astfel, fonemele pot apărea fie prin fonologizare paradigmatică – atunci cînd o variantă combinatorie cu statut de contingență devine fonem –, fie prin reinterpretarea unui fonem deja existent – care suferă mutații ce-i afectează trăsăturile articulatorii. Fonemele pot dispărea prin neutralizarea opoziției distinctive față de un altul (o sincreză, de fapt). Astfel de schimbări pot avea succes dacă, în urma segmentării fluxului sonor, un act de memorie identifică elementele segmentate în unități ale SAA.

stimuli externi, apoi ca procese de adaptare interne ale componentelor SAA (oarecum asemănător cu ceea ce se petrece în cazul lat. *vetula* > rom. *veche*).

Cu toate că la contactul cu o limba de suprastrat sau de adstrat se pot instala modalități de articulare dinspre aceea, în cazul în care presiunile nu depășesc un anumit prag critic – destul de ridicat încât să afecteze structurile limbii și să determine vorbitorii la a-și părăsi limba, adoptând-o pe cea străină –, ele nu vor afecta esența sistemului de bază și nu-l vor modifica.

Între perioada în care neamurile slave sînt semnalate într-o zonă în care se poate presupune că au putut intra în contact cu romanicii de la nordul Dunării și cea în care primii slavi se creștinează sînt aproximativ trei secole. Fără a nega că înaintea creștinării slavilor între cele două neamuri au existat contacte lingvistice cu oarecari urmări, se cuvine observat că abia după creștinarea alogenilor au putut căpăta acestea dimensiuni de natură să genereze consecințe consistente și să se stabilizeze. Cu alte cuvinte, contactele româno-slave de pînă atunci dobîndesc profunzime și durabilitate abia după secolul IX⁴⁴.

Acum, dacă plasăm constituirea noului sistem lingvistic, a limbii române, aproximativ în perioada secolelor V – VII, VIII⁴⁵ și dacă admitem că factorii de natură socio-economică și politică au reprezentat impulsul esențial al unor schimbări ce-au permis și favorizat apariția unor noi condiții de dezvoltare a limbii, putem accepta că aceste contacte cu slavii numeroși au condus la desăvîrșirea unui proces ce se manifestase cu intensitate scăzută după treptata rupere a legăturilor cu Imperiul, între secolele III și V.

Totodată, contactele cu limbile slave au pus față în față două sisteme lingvistice diferite, ceea ce a putut conduce la observarea și la decantarea instantanee și inconștientă a rezultatelor evoluției de pînă atunci – de la nivelul sistemului lingvistic neolatin dunărean, în toate compartimentele sale –, determinînd individualizarea acestuia și delimitarea clară de sistemul lingvistic străin cu care intrase în contact. Cuvintele pe care le va împrumuta româna din limbile slave

⁴⁴ Este greu de acceptat opinia care susține că: „majoritatea elementelor slave au pătruns în română în secolul V, VI și VII. Ele formează stratul cel mai vechi și cel mai important” (Densusianu 1961 I, p. 161). Deși s-a scris mult pe această temă, probabil că o primă și corectă rezolvare a acestei chestiuni se află în Bărbulescu 1929, p. 7-125, unde se reliefează faptul rezonabil că simpla prezență a slavilor, chiar în poziția de superioritate politică, economică etc., nu ar fi putut avea consecințe notabile dacă aceștia nu s-ar fi creștinat, adică dacă nu ar fi apărut bazele ideologice ale acceptării acestora de către români. Simpla co-prezență nu implică o conviețuire reală și generatoare a unui set coerent de consecințe profunde.

⁴⁵ Ivănescu 1980, p. 177-201.

vor trece într-un alt sistem lingvistic, dar nu curgînd liber, ci suferind modificări, adică supunîndu-se cenzurii sistemului, iar nu distrugîndu-l și remodelîndu-l.

Dezvoltat istoric în urma fonologizării mai multor variante ale unui sunet articulat – a căror realizare este condiționată de organele articulatorii, de trăsăturile fluxului sonor, în cadrul social și spațio-temporal (factori diastratici, diatopici și diacronici) –, fonemul reprezintă un produs al SAA. În mod natural, el prezintă limitări de contingență date de constrîngeri ce decurg din natura lui biosocială (SAA și normele sociale) și lingvistică (reguli distribuționale ce rezultă din evoluția diacronică a limbii și care fixează condițiile de admitere și excludere în și din lanțul fonetic, la nivelul normei lingvistice și al subdiviziunilor ei sociale).

Se înțelege că eul lingvistic astfel constituit – în-format prin experiență lingvistică – își caută permanent echilibrul, ca răspuns adaptativ la condițiile stărilor și dinamicilor organelor articulatorii și la cerințele comunicării lingvistice. Cu toate că manifestările acestuia sînt subordonate anumitor mecanisme biologice⁴⁶, există situații (mai ales cele de contrast) în care vorbitorul se poate întoarce introspectiv (sau ludic) către actul care se petrece prin el, intervenind și încercînd a-l controla conștient și voit.

Întemeiat în principal pe structurile biologice, nivelul fonetic poate ieși uneori din zona de automatism a acestora, intrînd în cea dominată de observație, comparație și intervenție în rezultate. În felul acesta, ființa vorbitoare are posibilitatea de a lua decizii în funcție de anumite considerente, orientînd procesul de producere a unora dintre secvențele fluxului sonor. Astfel de modificări sînt permise tocmai de felul în care se definește fonemul în raport cu sunetul – rezultat al combinării factorilor anatomo-fiziologici și psihici în cadrul organizării biolingvistice și sociale. În aceste situații nu mai avem a face cu fenomene automatizate, ci cu unele intrate sub controlul conștienței, adică deliberate. Chiar astfel însă, realizările aflate sub imperiul factorului conștient rămîn încadrate de hotarele și modalitățile în care organele producătoare de sunete lingvistice s-au fixat ca urmare a exercițiului și a automatismelor dobîndite.

Luînd drept exemplu cazul copiilor⁴⁷, se observă că, în mod normal, aceștia deprind limba mai degrabă fără implicarea factorului conștient.

⁴⁶ Cf. Blondin 1975.

⁴⁷ Kuhl 1979, 1985, 1987; St. Dumistrăcel, *Limbă literară și dialect în mediul școlar*, în LR XXX (1981), p. 261-279; Kuhl & Meltzoff 1996.

Pe măsură ce acest lucru se va petrece, copilul va deveni tot mai receptiv la trăsăturile și la comportamentul aceluși material lingvistic, concomitent cu reducerea sensibilității la alte tipuri de sunete lingvistice (aparținând altor limbi)⁴⁸. Pe fondul unei mari capacități de percepție auditivă, mai dezvoltate decât cea fonatoare, el se va putea strădui să rostească în mod controlat anumite sunete, va acționa sub impulsul voinței, întrucât nu are exercițiul acelor sunete – adică nu le cunoaște – și întrucât voința nu-i este orientată de cunoaștere, ci de simpla voință de conformare prin imitație. Dar chiar și în acest caz este problematic să se considere că acel act de voință este unul deplin.

În ciuda acestei realități și numai aparent paradoxal – adică în virtutea altei realități mai puternice –, capacitățile sale de a sesiza diferențele din vorbirea adulților (modelele lor) sînt superioare celor înfîlnite la aceștia din urmă. (Ceea ce este firesc dacă observăm că aceia care stăpînesc instrumentul de comunicare și norma sînt actanți care au comunicarea la îndemînă, în vreme ce copiii, aflați în situația de a dobîndi acces la instrumentul de comunicare, au a fi mult mai concentrați în această direcție, altminteri fiind amenințați de neajunsurile incomunicării.) Întrucât copiii încă nu stăpînesc norma, ca urmare a contactelor și, eventual, din necesități de integrare, ei pot adopta forme care nu se află în interiorul normei adulților-model sau învățate „acasă”. Adică, în ciuda marilor capacități discriminatorii, copiii pot adopta forme plecate de la un adult care nu face parte dintre purtătorii normei pe care o deprind acei copii de la cercul lor de adulți.

În procesul de deprindere a vorbirii, copiii nu sînt dependenți doar de adulții din cercul lor, contactele cu alți copii – în special mai mari – lăsînd adesea urme consistente. Pentru discuția noastră însă, nu este necesar un grad de nuanțare mai mare, cu atît mai mult o pătrundere în detaliile unui proces destul de nuanțat, de altminteri cît se poate de fascinant.

Faptul se petrece nu doar întrucât norma însăși nu prezintă coerența, uniformitatea și regularitatea la care s-ar aștepta în mod firesc orice individ care a deprins o parte a ei și care deja poate opera analogii și generalizări. El este mai ales consecința caracteristicilor etapei în care se află copilul, care încă nu a luat contact cu suficient de mult material lingvistic încît să aibă o imagine intens exersată a multitudinii de elemente și posibilități ale acelei norme.

⁴⁸ Kuhl *et al.* 1992.

Afît adultul, cît și copilul vizează comunicarea. Ajuns deja la o deprindere cel puțin rezonabilă a normei sale, adultul va sesiza mai lesne deosebirile de contact. El va putea trece cu vederea formele deosebite, nefiind în pericol real de contaminare. Toate acestea deoarece se află în situația de a stăpîni norma, nu de a o deprinde. Cu alte cuvinte, exercițiul îndelungat l-a făcut deja capabil să echivaleze fluxurile sonore, în termenii săi, deci funcția de comunicare nu este afectată.

Chiar dacă obiectivul său este, de asemenea, comunicarea, copilul se concentrează mai puțin direct asupra ei. Acesta observă și reacționează deocamdată la faptul că, dacă organele sale articulatorii nu reproduc acurat „ritualul”, este foarte probabil să nu obțină comunicarea. Cît de important este acest lucru îl pot arăta reacțiile nervoase petrecute atunci cînd are impresia că a comunicat, dar ceilalți se manifestă ca și cum nu ar fi priceput nimic (efect de care nu este crușat nici adultul) sau atunci cînd devin conștienți că organele lor articulatorii nu pot reproduce sunetul întocmai, deși mintea lor stăpînește fonemul, iar adultul rostește sunetul produs de organele articulatorii ale copilului, nu pe cel imaginat și a cărei imagine mentală copilul o are tocmai de la acel adult. De aceea, datorită diferențelor de exercițiu și de stăpînire a procesului de comunicare lingvistică, între adulți și copii există diferențe sensibile în ceea ce privește modul în care se percep excepțiile, diferențierea formelor, regulile de adaptare la nivelele fonetico-fonologic și morfologic.

Cu toate acestea, indiferent de stratul din care provine, vorbitorul adult se află într-o situație relativ asemănătoare atunci cînd învață o limbă străină, dar și cînd achiziționează o normă pe care nu o deține (cea literară, de pildă). Atunci cînd aparține altui grai decît cel de la baza normei literare și vrea să deprindă norma literară, nimic nu-l va putea împiedica să ia drept literară o formă care lipsește din graiul său, dar aparține graiului de la baza normei literare, fiind produsă de vorbitorii în mediul cărora achiziționează norma literară. Dacă acea formă nu este marcată cumva ca fiind una de grai, acest tip vorbitor o poate asimila normei literare.

Deși limba poate fi privită ca sistem, iar norma se constituie din norme orînduite în seturi, care se orînduiesc în seturi tot mai mari, precum firele care alcătuiesc o frînghie, nivelul de maximă concretețe a comunicării lingvistice este cel al vorbirii. De aceea, cel mai natural și mai firesc mod de achiziție a comportamentului lingvistic îl constituie contactul repetat cu formele concrete în sine. Abia acumularea acestora generează intuiția normei și înțelegerea sistemului.

4. Evoluții fonetice și schimbări fonologice. Ideea centrală a prezentului studiu are la bază distincția teoretizată de către S. Pușcariu între *legi fonetice* și *legi fonologice*⁴⁹.

La capătul unui lanț destul de complex, dotat deopotrivă cu stabilitate și cu suplețe, din care fac parte în principal materialul genetic care controlează existența și funcționarea complexului anatomo-fiziologic, structurile modulare și organele articulatorii, sunetele limbii și sistemul fonetic sînt supuse jocului dintre stabilitatea identitară și variabilitatea adaptativă.

Sub acest aspect, universul fonetico-fonologic al unei limbi este expresia exersării și funcționării organelor articulatorii, așa cum s-au constituit ele ca organe ale vorbirii, generînd o SAA. Această expresie însă nu se constituie și nu este determinată în mod simplist și direct de configurația anatomo-fiziologică a aparatului fonator, ci este produsul de natură biosocială al funcționării lingvistice a SAA. Compartimentul

⁴⁹ Distincția *lege fonetică* / *lege fonologică*, definirea și prezentarea acestor concepte apar în Pușcariu 1937, apoi în Pușcariu 1929-1930, unde se face distincția *fonetic* / *fonologic* (*Phonetik* / *Lautlehre*), nota 1, p. 211-212, dar a se vedea și *Dări de seamă*, în GS I (1923-1924), p. 157 (și nota 4) și p. 158 (și nota 1), unde O. Densusianu ironizează pe S. Pușcariu pentru preocuparea privitoare la distincția *lege fonetică* / *lege fonologică* și pentru observațiile sale asupra factorului conștient în schimbarea lingvistică. Totuși, ca un bun neogramatic, O. Densusianu dă semne clare că recunoaște existența factorului conștient în limbă, precum și rolul pe care individul îl are în modelarea limbii. În mod explicit însă, de fiecare dată, acest savant se referă la formarea și dezvoltarea normei literare, la „evoluțiile lingvistice superioare” orientate, în diferite epoci, cu diferite intensități, de „spiritul critic, aflat mereu în conflict cu formele primitive și spontane de manifestare lingvistică”. Chiar astfel, nu este mereu clar dacă el se referă global la vorbitori, avînd în vedere categoria celor cu mai puțină instrucție – masa vorbitorilor –, sau se referă la o subcategorie, mai largă, din rîndul celor instruiți. Deși nu rafinează la interiorul acestei din urmă categorii, atunci cînd are în vedere contactele ei cu normele dialectale sau cu o altă limbă, învățatul bucureștean acceptă posibilitatea producerii unor reacții conștiente [O. Densusianu, *Orientări nouă în cercetările filologice*, în GS I (1923-1924), p. 16-17].

Distincția *schimbări fonetice* / *schimbări fonologice*, prezentă la R. Jakobson, este discutată – dintr-o perspectivă strict fonologică – în Uguzzoni 1978, p. 107: „Sono puramente fonetici quei processi che modificano le realizzazioni dei fonemi, senza alterare né il loro inventario né il sistema delle opposizioni a cui essi parte [...] Sono invece fonologici quei processi evolutivi che portano alla nascita di nuove unità distintive o alla scomparsa di unità distintive preesistenti: nell’uno e nell’altro caso è tutto il sistema fonologico che subisce un cambiamento; nelle sue dimensioni e nelle sue relazioni interne”. A se vedea și Sturtevant 1961; Aitchinson 1993; Kroch *et al.* 1999.

fonetico-fonologic se inițiază în consecința tensiunii dintre stabilitate și variabilitate, de la nivelul organelor articulatorii și al produselor acestora. După cum s-a arătat, pe măsura funcționării structurii anatomo-fiziologice și a obținerii unor rezultate eficiente, elementele structurii biologice și rezultatele funcționării ei încep să se acomodeze reciproc, ajungând să constituie o SAA. Funcționarea acesteia are printre efecte menținerea acordului atât cu complexul structural-funcțional care o constituie (infrastructura), cât și cu cel generat de efectele propriei funcționări (suprastructura), în concordanță cu solicitările sferei sociale în care funcționează, adică cu nevoile de comunicare ale comunității concrete de vorbitori.

În felul acesta, sistemul fonetic este expresia comportamentului complex și întretesut al vorbitorilor comunității, permanent supuși mișcărilor de la nivelul propriilor SAA, determinate de conjuncția dintre starea organelor articulatorii și rezultatele funcționării lor, la nivel individual și colectiv. Este rodul unei nesfârșite negocieri adaptative, constante ca existență, dar nu mereu ca intensitate și amploare.

În general, în condiții social-lingvistice stabile SAA poate rămâne relativ neschimbată sau poate suferi ajustări de stare⁵⁰, lipsite de consecințe evidente, în planul producerii și receptării sunetelor limbajului vocal-articulat, cu efecte asupra sistemului fonetico-fonologic. În condiții schimbătoare ea se modifică relativ treptat (dar nu neapărat, ci în funcție de amplitudinea, frecvența și direcția presiunilor ori a șocurilor pe care le suferă), ceea ce duce la modificarea trăsăturilor articulatorii, cu posibilitatea apariției de noi coarticulații – ceea ce nu înseamnă mereu ‘sunet nou’. În felul acesta se poate stabili o relație genetică de tipul: din A, prin A’ ... în B.

Din cele ce preced reiese că evoluția sunetelor este un fenomen care se petrece în chip natural, inconștient, independent de voința vorbitorului, o consecință firească a componentei biologice a comportamentului lingvistic, ea determinând sistemul limbii. Este o devenire relativ lentă, în cadrul căreia sunetele alunecă.

Vorbind despre alunecarea sunetului, A. Philippide arată că fenomenul se produce lent, de regulă într-o singură direcție, cu constanță

⁵⁰ Sintagma se referă la faptul că, de la nivel celular la nivel universal, dinamica este o constantă procesuală definitorie și continuă, pentru orice entitate. Până și în momentele sau etapele care percepției umane i se par a fi de stabilitate ori de neschimbare, realitatea continuă a fi supusă atributului fundamental al materiei-mișcare, fiind într-o continuă ajustare, căutându-și echilibrul identitar, în stare să asigure supraviețuirea și apoi reproducerea.

„și atunci se produce de la o vreme numaidecît o ruptură între sunetul ocazional și uzul de mai înainte și omul se trezește vorbind alt sunet, fără să știe el singur cum a ajuns la dînsul” (Philippide 1984, p. 16).

Petrecut în baza unui tipar, ceea ce pare a fi o expansiune a legii fonetice constituie de fapt un efect al acțiunii organelor articulatorii, ale căror determinări și acțiuni cuprind o gamă în general largă de articulații. De pildă, în limba română, vocalele semideschise *é* și *ó*, în anumite condiții se închid sau se posteriorizează, devenind *i*, *u*; respectiv *ă*, *î* (*bene* > *bine*, *bona* > *bună*; *vena* > *vînă*, *fontana* > *fîntînă*). Faptul nu se datorează unui proces care s-ar referi la vreuna dintre aceste vocale ori la cuvinte. Nici vocala și nici contextul în sine nu contează și nu sînt vizate de schimbare. Ceea ce se petrece este consecința unor modificări ale SAA, astfel încît orice articulație ce cade sub incidența acelor modificări va avea de suferit în noua direcție. Precizia cu care se manifestă aceste efecte nu se datorează faptului că ar fi vizate anumite sunete și contexte (acesta este doar nivelul aparent), ci aceleia că la nivelul SAA s-a produs o modificare oarecare, cu consecințe asupra rezultatelor lingvistice ale funcționării acesteia – ceea ce este de natură să ducă la producerea de fluxuri sonore consecvent modificate.

Generalizarea respectivei acțiuni este lucrul cel mai firesc, dat fiind că schimbările petrecute la nivelul organelor articulatorii (uneori, afectînd elementele lor de structură, alteori, raporturile în care se află) generează în mod spontan efecte la nivelul produselor lor, ceea ce, în continuare, solicită ajustări corespunzătoare la nivelul organelor receptoare. Faptul se petrece negreșit, cu condiția neintervenției unei forțe mai puternice, în măsură să blocheze sau să perturbe acțiunea către noua direcție, a organelor articulatorii. De aceea nu există „excepții”, ci doar efecte ale unor forțe încă neștiute.

În cadrul prezentării conceptului ‘lege fonetică’ – în cea mai bună tradiție neogramatică –, M. Niederman arată că excepțiile au caracter aparent, fiind perturbări de la jocul firesc al legilor fonetice, datorate unor factori de ordin special, principalul dintre aceștia fiind analogia. Arătînd că forme precum *appeto*, *comedo* prezintă un *e* restabilit „par besoin de clarté étymologique, autrement dit pour faire mieux ressortir leur affinité avec *peto*, *edo* (...)”, în comparație cu *e* > *i* din *contineo*, *eligo* etc., el afirmă posibilitatea ca principiul psihic – mult mai complex și mai dificil de fixat prin scheme cu caracter legic – să se constituie în principiu creator de limbă, alături de incontestabilul principiu fiziologic⁵¹. Acest lingvist, așadar, distinge între factorul

⁵¹ Niederman 1985, p. 3.

psihic (manifest prin analogie și care acționează în funcție de sens și de valoarea gramaticală) și cel fizic (manifest prin acțiunea legilor fonetice și care atinge imaginea acustică indiferent de orice considerent referitor la valoarea intrinsecă a cuvintelor).

Privind lucrurile astfel se observă mai lesne că hipercorectitudinea afectează sunetele (fonemele), dar poate viza „îndreptarea” fonetismelor și a formelor gramaticale, în vederea „corectării” lor, sub anumite aspecte (paradigmatic, eufonic etc.). În esență, intervenția factorului psihic în desfășurarea sau corectarea efectelor evoluției fonetice petrecute inconștient și după legi fiziologice, materiale ar reprezenta corecția pe care spiritul încearcă să o aducă evoluției materiale – în funcție de anumite criterii, animat de impulsul anumitor mobiluri sociale. O astfel de concepție decurge direct din cea a neogramaticilor, conform cărora legile fonetice „strică”, analogia „repară”. Cu toate acestea, nu poate fi lăsat deoparte faptul că factorul fizic este natural – de aici decurge nemijlocit caracterul inexorabil al legilor fonetice și faptul că acestea nu cunosc excepții reale – iar cel conștient este artificial – de aici derivă în mod direct scăpările, inconsecvențele, incapacitatea de a cuprinde și generaliza întregul material, de a discerne cu obiectivitate asupra acestuia. De aceea o astfel de concepție deține întregul relativism al perspectivei unice și anti-naturale.

O relație precum *idem* < **isdem*, dar *ejusdem* nu > **ejudem*, pentru care M. Niederman observă că „la tendance à resserrer le lien étymologique (...) dans le second cas, a suspendu ou plutôt éliminé après coup l’effet de l’évolution phonétique”⁵², comparată cu faptul că *idem* și *contineo* nu au fost atinse de analogie – deși relația lor cu *is*, respectiv cu *teneo* era la fel de strânsă precum cea a formelor **ejudem* și **comido* cu *ejus*, respectiv *edo* – permite autorului să concluzioneze că analogia „n’agit donc point avec la même fatalité aveugle que les lois phonétiques”⁵³.

Vorbitorul nu „știe” că *é - ă, e* s-a diftongat, încât „trebuie” să articuleze *measă, leage*, lucru pe care „trebuie” să-l facă în toate

⁵² În Pușcariu 1929-1930, p. 240, se exprimă convingerea în existența situațiilor care – prin comportamentul lingvistic al vorbitorilor, atât instruiți, cât și neinstruiți, ai normei literare, ori de grai – ar demonstra că limba deține mecanisme ale căror legi sînt mai puțin rigide și greu descifrabile, ce nu pot fi prinse în scheme ierarhizate și stricte. Concomitent, vorbitorul ar deține conștiința latentă a relației etimologice dintre diferite cuvinte. Întemeiate pe observații intuitive și pe generalizări lipsite de temeiuri empirice, aceste ipoteze sînt greu de probat.

⁵³ Niederman 1985, p. 2-4. Este de remarcat că, sub ultimul aspect relevant, M. Niederman pare să înțeleagă prin „fatalitatea legii fonetice” și „legi fonetice oarbe” același lucru cu cel din Ivănescu 1980, p. 5, 12-14.

situațiile corespunzătoare. Fiind efectul unei modificări de stare, schimbarea se petrece pe neștiute la nivelul organelor articulatorii, afectează toate articulațiile produse în respectivul chip, iar stabilizarea acelei stări aduce cu sine generalizarea de noi articulații. În felul acesta toate contextele care conțin acea secvență vor cunoaște schimbarea respectivă. În toată complexitatea lui, fenomenul se petrece – de la un capăt la celălalt – fără implicarea conștientă a ființei vorbitoare.

În ceea ce privește implicarea factorului conștient, același învățat ieșean consideră că „Transformările unei limbi se fac de obicei inconștient” (...) „Această inconștientă operație că are loc, nu este de mirare, căci cele mai multe acte sufletești inconștient au loc – și vorbirea este și ea un asemenea act, cel puțin pe jumătate –, decît nu trebuie exagerată. Un fenomen limbistic, ori cît ar fi el de mic, întru cît este act sufletesc poate ave cîteodată norocul de a trece și prin cadrul conștiinței, iar nu de a rămîne numai ascuns în înfundăturile inconștientului. Apoi la transformări psihicul și fizicul contribuie deopotrivă (...) Noi vom renunța la a mai desface zadarnic firul în patru, de a desface lucruri atît de intim legate unele de altele și de a căuta cu microscopul la fiecare principiu de schimbare al vorbirii conștientul și inconștientul, psihicul și fizicul” (Philippide 1984, p. 12).

În lingvistica românească, nimeni nu reliefează mai corect și mai limpede relația dintre factorul conștient și cel inconștient, ca A. Philippide. Atît pentru concepția evoluționistă pe care o conține, cît și pentru expresia cristalină și construcția diamantină, acest fragment se cuvine a fi redat:

„Omul, cu toată parada pe care o face despre puterea de hotărîre a voinții sale, lucrează mai mult orbește, împins pe de o parte de obiceiuri moștenite, iar de pe de alta de acțiunea mediului înconjurător, și manifestările vieții sale sînt în mare parte produsul fatal al unor tendințe oarbe, despre care el nu-ș dă socoteală. Cîteodată însă aceste tendințe se opresc mai mult în evoluția lor către realizare, nu trec fără să dea minții vreme a se gîndi asupra lor, se expun oarecum privirii judecății omului și așteaptă pare că de la aceasta hotărîrea realizării ori nerealizării lor. Dar este numai o înșălare, un joc făcut de natura cea nesfîrșită și neînduplecată în scopurile sale cu slăbiciunea ființii noastre. În realitate se cumpănesc în de ele tendințele, pînă cînd *cea mai puternică* dovedește, în aparență noi credem că am ales și numim acest miraj voință. Omului îi este dat să întrevadă o parte din natură, dar cît despre puterea lui de a contribui la mersul acesteia prin liberă hotărîre, ea este numai închipuirea unei ființe prea încrezătoare în ea însăși. (...) Dar asemenea închipuiri au fost și sînt trecătoare. Numai de un prejudiciu nu vrea omul să se dezberă cu orice preț, de acel anume al libertății voinții sale” (Philippide 1984, p. 171-172).

Ceea ce numim *lege fonetică* este expresia simplificată a unei concordanțe sonore regulate, dintre un context fonetic antecesor și a succesivului său, avînd curs într-o comunitate dată. Respectivul context este bine definit sub aspect articulator, [*á + n* ($\neq nm$) + voc., cons., de pildă]) și spațio-temporal (pe teritoriul dacoromân al secolelor V-VII, de pildă). Acesta este nivelul aparent al unui proces profund care constă într-o modificare petrecută în orînduirea și funcționarea organelor articulatorii. Lucrurile se petrec oarecum asemănător chipului în care organismul – determinat și călăuzit de modalitatea particulară de existență și funcționare a genelor în conjuncție cu solicitările concrete ale mediului concret în care există acel organism și ale activităților sale – își produce șirul succesiv de celule. Acestea sînt aproape identice de la o generație la alta, pînă în momentul în care un șoc, o solicitare sau orice fel de agresiune induce modificări destul de puternice (la nivel genetic, de mediu sau funcțional) încît celulele produse ajung să difere sensibil de generația anterioară, cu posibile consecințe structural-funcționale și relaționale. Legile fonetice, așadar, exprimă la nivel lingvistic și sesizabil schimbări petrecute în SAA și, în consecință, se referă atît la momentul de stabilitate, cît și la cel de schimbare.

În perioadele de stabilitate SAA are o acțiune constantă, în sensul că un flux sonor dat este reprodus întocmai, de fiecare dată fiind (cvasi) identic cu sine. Adică orînduirea și funcționarea într-un anumit fel a organelor articulatorii generează același rezultat, fapt perceptibil prin constanța acțiunii legilor fonetice.

În perioadele de schimbare, modificările de la nivelul organelor audio-articulatorii afectează unii parametri ai procesului de producere a fluxului sonor. Felurile ajustări și acomodări care apar în consecință conduc la oscilații ale fluxului sonor dat, ceea ce subminează reproducerea întocmai, generînd fluxuri sonore aparent concurente. Colaborarea și concurența dintre factorii implicați vor genera în cele din urmă o nouă stare de echilibru, materializată printr-o nouă orînduire funcțională a organelor audio-articulatorii, cu apariția unui nou produs (cvasi)identic cu sine și reproductibil întocmai. În acest caz, iarăși, ceea ce se poate constata este că vechea lege fonetică nu mai are curs, o alta nouă luîndu-i locul. Acest nivel superficial este accesibil cunoașterii, în sensul că putem percepe și măsura efectele, fără a ajunge la cauzele prime sau secunde ale modificărilor anatomo-fiziologice și fără a putea măsura acele modificări.

Definind legile fonologice ca pe niște procese ce trec prin sfera conștiinței – spre deosebire de legile fonetice, petrecute pe neobser-

vate⁵⁴ –, S. Pușcariu afirmă că cele dintâi sînt regulate, constante „et embrassent tout le «matériel linguistique», c'est-à-dire dans les cas de même structure”⁵⁵, ceea ce înseamnă și că vorbitorul este capabil să opereze generalizări și să aplice apoi analogic o schimbare, după ce conștientizează esența acesteia și identifică cuvintele în care apare respectivul context⁵⁶.

Schimbarea fonologică, așadar, se petrece în mod conștient, orientat, ca reacție a vorbitorului fie la evoluția fonetică, fie la diferențele (produse ale acțiunii acesteia) dintre norme paralele, fie la orice altceva ce poate determina un astfel de consum de energie. În cazul intervenției factorului conștient nu mai avem a face cu o alunecare, ci cu o înlocuire⁵⁷. Vorbitorul nu se mai află pe nesimțite în fața unei realități fonetice noi despre al cărei proces de apariție nu a fost conștient, ci el însuși este cel care, în mod deliberat, așează sunetul respectiv într-un context, alegînd în funcție de anumite criterii determinate sociolingvistic. Astfel se vedește componenta socială a comportamentului lingvistic, motorul acestui tip de schimbare fiind volitiv, combustibilul fiind tendința de a vorbi îngrijit sau conform unei anumite norme, iar destinația – o altă treaptă socială, prestigiul etc.

Prin intermediul indivizilor, grupuri diferite – care își au normele lor mai mult sau mai puțin diferențiate unele de altele – pot prezenta

⁵⁴ În Pușcariu 1929-1930, p. 236, se arată că „nu orice alternare de sunete în diferite forme scrise sau în familia unui cuvînt ajunge să fie observată de subiecțiile vorbitoare” (s.a.). Poate și întrucît vorbitorul, chiar observînd alternanța, nu reacționează, compartimentul psihic avînd tipare și modele naturale, de succesiuni variabile.

⁵⁵ Pușcariu 1937, p. 145.

⁵⁶ Relația aceasta poate fi deosebit de strînsă, termenii distincției puțînd ajunge să desemneze aspecte ale aceleiași realități. De altfel, savantul român tinde regulat să confunde cei doi termeni ai distincției. Plecînd de la ideea că geneza este fonetică, iar aplicarea fonemică – cea de-a doua fiind rezultatul a alegerii conștiente, a observării, comparării și apoi generalizării deliberate (cf. Pușcariu 1994, p. 350-352) –, S. Pușcariu ajunge să afirme că legile fonetice nu sînt, în majoritatea cazurilor, decît legi fonologice. Și tot astfel în Pușcariu 1994, p. 129 și urm., p. 348, și mai ales în Pușcariu 1929-1930, unde la tot pasul prezintă evoluții fonetice caracteristice românei comune și pe care le numește „fonemice”.

⁵⁷ Pușcariu 1994, p. 269. De asemenea, în *Phonétique et phonologie* (Pușcariu 1937, p. 129) se spune „*Quand une loi phonétique entre dans la conscience des sujets parlants, et qu'elle est généralisée par eux, nous avons alors à faire a une loi phonologique*” (s.a.). Din această perspectivă, sistemul fonologic (sau fonemic) ar reprezenta reflexia sistemului fonetic, în conștiința subiectului vorbitor.

deopotrivă tendințe și comportamente contrare și concordante. Limbile și evoluțiile lor au caracter eminamente biologic, însă inovațiile lingvistice nu decurg exclusiv din fapte anatomo-fiziologice și psihologice, fixarea formelor și direcționarea evoluției lingvistice fiind adesea determinate de condițiile sociale în care trăiesc vorbitorii. Cu alte cuvinte, alături de un principiu al eredității, acționează și unul al permeabilității.

Deși factorul biologic – manifest la nivelul organelor articulatorii și exprimat prin legea fonetică – este și rămîne esențial pentru schimbarea lingvistică, atît analogia, cît și prestigiul pot acționa cu putere, prestigiul unei norme avînd darul de a face ca o alta să devină permeabilă, astfel utilizînd și integrînd unități aparținînd celei dintîi⁵⁸. În acest sens, A. Meillet arată că „toutes les langues connues, populaires ou savantes, trahissent la préoccupation d’un mieux dire qui partout conduit les sujets parlants à emprunter le langage de ceux qui sont censées parler mieux. Chaque différenciation est tôt ou tard, et parfois immédiatement, suivie d’une réaction qui tend à rétablir ou à instaurer l’unité de la langue là où il y a unité de civilisation”⁵⁹.

După sesizarea discriminatorie a rostirilor (sau a setului de norme) către care tinde, exercițiul pe care îl are vorbitorul îi permite să construiască raționamente întemeiate pe analogii, pentru contextele cu care se confruntă însă, libertățile sale nu sînt nelimitate – nu atît datorită funcției de comunicare, cît datorită factorilor de ordin fono-morfologic. Înlocuirea sunetelor este un proces îngrădit de acești factori, adică vorbitorul nu poate schimba orice sunet cu orice sunet (după cum nici evoluția fonetică nu se petrece astfel). După ce a ales să opereze schimbarea, posibilitățile sale reale de a alege sunetul înlocuitor sînt aproape nule. Alegerea acestuia se face, în primul rînd, în cadrul permis de organele sale articulatorii, ale căror abilități s-au specializat și implicit limitat prin exercițiul acestora, în universul sonor concret al vorbitorului. Experiența lui lingvistică i-a impus (adesea inconștient) anumite corelații curente în norma sa, prin raportare la alte posibilități de sistem (*bine* nu poate deveni **bino*, **bina*, **binu* etc., ci *bini*, așa cum *sîn* nu poate deveni **san*, **son*, **sun*, ci doar *sin* sau **sen*). Între diferitele sunete ale normei sale și alte sunete din norma către care tinde s-au stabilit relații de corespondență / non-corespondență, care acum sînt puse în act. Apoi, tendința sa firească este de a „aplica” acea substituție tuturor cuvintelor pe care le încadrează în respectivul context. În acest caz, relația nu mai este în mod direct genetică, ci se conturează pe baza unei analogii de tipul: în loc de A se rostește B.

⁵⁸ Zamboni 1976, p. 81.

⁵⁹ Meillet 1926, p. 129.

Forme precum *curechi*, *ochi*, *urechi*, *vechi*, *gheață*, *unghie* provin din vrom. *colecl'u*, *occl'u*, *ureacl'ă*, *vecl'u*, *gl'iață*, *ungl'ia*, ca urmare a evoluției grupurilor *cl'*, *gl'* (< lat. *cl*, *gl*) aparțin *k'*, *g'*. Deși amorsarea fenomenului se anunță încă din latina populară, în limba română acesta pare a trece destul de mult, vechile texte românești încă prezentând forme cu *cl'*, *gl'* (cu excepția semnificativă a celor moldovenești, unde fenomenul s-a petrecut mai repede). Una dintre zonele în care fenomenul a trenat este cea bănățeană – în general mai conservatoare –, unde rostirea *cl'*, *gl'* s-a păstrat multă vreme, formele rezultate din lat. *clamo* ori *glacia*, de pildă, încă fiind rostite, în secolele XVII – XVIII *cl'ăm*, *gl'ață*⁶⁰, față de *k'ăm* și *g'iață*, în graiurile din jur.

Privitor la acest fenomen, O. Densusianu observă că asimilarea grupurilor *cl*, *gl*, din cuvintele de origine slavă, la grupurile analoge provenite din latină, s-a produs mai greu, după ce muierea lichidei avusese loc în elementele latine⁶¹. Același învățat arată că între secolele IX și XIII se împrumută din maghiară majoritatea elementelor pe care le găsim la nordul Dunării⁶². În cazul în care aceste elemente prezintă

⁶⁰ Cf. Pușcariu 1994, p. 219, 364, de asemenea, D. Moldovanu, *Completări la REW³: Lat. *clivus* în română și în graiurile ucrainene carpatice*, în „Studii și cercetări de onomastică” 1, anul II (1996), p. 105-111.

⁶¹ Densusianu 1961 I, p. 188. A se vedea și Neiescu 1963, p. 45-78.

⁶² Nu putem crede în nici una dintre aceste limite și nici în ideea că între acestea s-ar fi împrumutat „majoritatea” elementelor lexicale pe care le-a luat româna din limba maghiară, ambele afirmații fiind lipsite de suportul faptelor și nedemonstrabile. În primul rând, cronologia relativă (principalul criteriu de încredere cu care putem opera) nu poate furniza o astfel de informație, nici în sine, nici în relație cu o cîtățime a împrumuturilor dinspre maghiară ori dispre limbile slave. În al doilea rând, precum în cazul contactelor cu slavii, este greu de acceptat ca, încă de la primele contacte cu cineva perceput ca agresor și aflat în incompatibilitate socială, culturală etc., să se împrumute masiv de la acesta, iar după acomodarea reciprocă trecerile și schimburile să scadă sever.

De altfel, influența maghiară asupra limbii române încă nu a încetat. Indiferent de amploarea, intensitatea și nivelul la care se desfășoară, ea constituie unul dintre efectele firești ale oricărui contact îndelungat, larg, complex și în desfășurare. Cînd se folosește sintagma *limba română*, este necesar să se precizeze la ce anume se referă. Dacă se trimite astfel la norma literară actuală, acolo pot fi găsite, poate, mai puțin de cincizeci de cuvinte de origine maghiară. Dacă este vorba despre un grai din sud-estul Munteniei, de pildă, poate că acolo sînt încă și mai puține cuvinte, dacă este vorba despre nordul Moldovei situația este alta, iar dacă este vorba despre unele graiuri transilvane situația este cu totul alta. Influența maghiară asupra limbii române s-a exercitat diferențiat ca forță (în unele zone contactul a fost direct și slab sau intens, în altele indirect și slab sau intens) și caracter (ea s-a exercitat direct, dinspre populația maghiară, dar și indirect, dinspre românii care deja intraseră în contact cu maghiarii, suferiseră influența și, apoi, s-au răspîndit pe teritoriul dacoromân) (pentru acest ultim aspect, a se vedea Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, București, 1977).

grupurile *cl'*, *gl'*, ele nu sînt forme adaptate la limba română, adică nu prezintă fonetismele *k'*, *g'*⁶³.

Observarea bãn. *clientuș* < *chientuș* (< magh. *köntös*)⁶⁴ arată că aici s-a petrecut o substituție, prin care *k'* a fost trecut la *cl'*. Cazul este interesant întrucît arată reacția vorbitorilor unei arii lingvistice. Cei care rosteau *cl'*, *gl'* erau înconjurați de cei care rosteau *k'*, *g'*, deci cu toții erau conștienți nu doar de propriile forme, dar și de ale celorlalți, insularii voind pesemne să-și păstreze rostirile. După ce au observat relația („unde eu rostesc *cl'*, *gl'*, ceilalți rostesc *k'*, *g'*”) au operat o analogie și o deducție, tratînd forma nediscriminat și aplicînd *cl'* pentru *k'*. Întrucît *k'* din *ureche* provine din *cl'*, cel din *chiatră* din *pi*, cel din *chior* din *kör* etc., se înțelege că nu orice *k'* are același antecedent, deci nu orice *k'* ar trebui tratat la fel. Atenț doar la atingerea scopului său păstrător de identitate, respectivul vorbitor nu știa și nici nu era interesat de altceva, motiv pentru care emite o formă hipercorectă, ca reacție interdialectală, a cuiva care nu înțelege să renunțe la rostirile proprii norme⁶⁵.

Cu toate că nu aceasta este preocuparea sa de căpătîi, atunci cînd ajunge să fie motivat în această direcție vorbitorul are posibilitatea de a dezvolta observații asupra limbii, de a opera analize și a clasifica materialul lingvistic. De aici pot decurge analogii, căi de acțiune consecutive și chiar modificări de paradigme⁶⁶. Acest sistem se activează, funcționează și se exersează la contact, permițîndu-i vorbitorului să-și controleze întrucîtva și sporadic fluxurile sonore, să fie consecvent sau să se corecteze, în raport cu sine și cu ceilalți. Acest sistem este eficient în procesul de adaptare a împrumuturilor din alte limbi, funcționează la contactele dintre norme, dialecte etc. și este responsabil de desfășurarea proceselor de omogenizare și dezvoltare a normelor lingvistice locale, din interiorul comunității.

Vorbitorul – nu neapărat și exclusiv cel de grai – nu are conștiința acută a paradigmei. El achiziționează, folosește și transmite limba prin intermediul unei puzderii de forme concrete, aflate în planul sintagmatic, asociabile contextual. Cu toate că în mintea lui acestea se pot orîndui

⁶³ Densusianu 1961 I, p. 198-199.

⁶⁴ Kiraly 1990, p. 176, oferă sensul ‘sorte de pelisse des boyards’. Tot acolo se dau formele *clentuș*, *clintuș* și se explică: „este evident că magh. *k + e, i* (din magh. dial. *kentös, kintes*) a fost apropiat de *k'* din cuvintele vechi românești și s-a parcurs drumul în sens invers *k' > cl' > cl''*.”

⁶⁵ Conceptul ‘solidaritate regională’ apare în Pușcariu 1994, p. 310-311.

⁶⁶ Jocul succesiv fonetic – fonologic este o cale de evoluție și de inițiere a unei schimbări. Aceasta se amorsează în etapa fonetică, după care, în etapa fonologică are loc fixarea, prima fiind dominată de creație, cealaltă, de selecție.

întrucîtva pe baze analogice⁶⁷ – avînd în vedere asemănarea formală, sensul, datele contextuale de utilizare etc. –, în fapt ele există acolo doar ca elemente dotate cu identitate proprie, nefiind tipologizate după principii categoriale, de clasă etc.

Adesea, nici vorbitorul instruit nu ajunge la paradigmele unei clasificări relativ riguroase. Atenți la formele concrete produse în cadrul procesului de comunicare, abia lingviștii reușesc să le ordoneze arătînd posibilitatea existenței acestora în cadrul unor paradigme, iar gramaticii își consumă energiile în dispute privind posibilele criterii și ierarhizarea lor, uneori potrivit realitatea la teoriile pe care le-au construit, alții reușind să extragă teorii din starea concretă a realității.

Acesta este unul dintre motivele pentru care analogia nu se manifestă în toate situațiile formal posibile și unul dintre motivele pentru care acțiunea legilor fonetice și rezultatele ei prezintă regularitate și previzibilitate ridicate, în vreme ce schimbarea fonologică poate surprinde adesea, deși poate fi înțeleasă și explicată ulterior.

Diferența dintre acțiunea celor doi factori decurge din diferența de variabilitate dintre factorul fiziologic și cel psihic. Cu alte cuvinte, procesele autonome și automatizate prezintă un grad crescut de garanție a repetabilității întrucît se manifestă în baza unor seturi ierarhizate de principii exprimate prin niște organe anatomo-fiziologice, în vreme ce acelea în care intervine factorul conștient pot fi împiedicate de felurii factori, majoritatea declanșați chiar de către factorul conștient care, odată intrat în acțiune poate interveni în funcție de criterii unilaterale, aleatorii, contradictorii, uneori supraevaluînd anumiți factori sau anumite mize, alții subminîndu-și ori blocîndu-și propriile decizii.

Din această perspectivă, pe lîngă acțiunea firească și definitorie a unui principiu *fonetic*, funcționarea limbii cunoaște activitatea unui principiu secundar și derivat ce-ar putea fi numit *fonologic*⁶⁸.

Momentul fonetic este natural, comunicarea petrecîndu-se prin intermediul unor forme ce prezintă variații și variante fonetice. Rezultatele producției sînt limitate de principiile economiei și eficienței, care acționează în direcția stabilizării numărului de fonetisme și forme la o gamă optimă de variante.

Momentul fonologic se caracterizează prin selecții și modificări operate conștient, în funcție de anumite criterii deduse ori elaborate.

⁶⁷ Cf. Paulus 1969, nota 2, p. 32: „l’analogie n’est consciente qu’en un sens relatif, n’excluant pas la pénombre de la conscience et s’opposant seulement au caractère psychologique des lois phonétiques”.

⁶⁸ Distincția *fonetic* / *fonologic* apare, de pildă, în Weinrich 1965; Heicke 1972; Turculeț 1999.

El nu ține de tipul normei, vorbirea populară, cea neîngrijită și cea cultă pufînd cunoaște deopotrivă momente fonologice. În cadrul acestora, schimbările se petrec orientat – nu neapărat în funcție de norma literară ori supradialectală, dar prin raportări la un reper –, întrucît anumite presiuni nu mai permit ignorarea a ceea ce se întîmplă în norma de referință sau de influență, cu care respectivul vorbitor se află în contact⁶⁹. Odată însușit modelul de schimbare, el poate fi aplicat relativ constant, cu o mare consecvență, nediscriminatoriu, în mod obișnuit fără a se distinge cu acuratețe între contexte – sau, mai exact, făcînd distincții fie grosiere, fie exagerate, de regulă extrapolante. În adevăr, aceasta este o chestiune de cunoaștere, iar nu una de esență, astfel încît vorbitorul creditat ca instruit poate proceda în exact același mod precum celelalte categorii de vorbitori.

Mai mult decît la vorbitorul de grai, la cel cu instrucție slabă anumite anomalii sînt mai sesizabile, însă acest fapt nu constituie o trăsătură caracteristică și particularizantă. Pe fondul necunoașterii, orice vorbitor mînat de anumite mize socio-lingvistice poate ajunge la confuzii. Alături de cazurile: a) de față cu preoteasa din localitatea anchetată – care în ochii sătenilor se bucura de prestigiul unei persoane instruite – o sateancă rostea *b'ine, bine*, iar în lipsa preotesei își producea forma uzuală, *g'ine*⁷⁰; b) *arhambil* pentru *arhanghel*, *libian* pentru *lighean*, *ierarfi* pentru *ierarhi*⁷¹; c) o persoană numită *Ghiță*, pe care cei din jur o numeau, ironic, *Biță*, deoarece cîndva se prezentase astfel, încercînd să se adapteze la norma receptorului⁷², se află numeroase situații (cîteva prezentate în cercetarea de față) în care protagoniștii sînt persoane creditate ca fiind instruite și vorbitoare ale normei literare.

În momentul fonologic se pot activa simpla observare și analogia spontană, după care se poate contura un raționament analogic și un tipar de schimbare substitutivă, conducînd la și dirijînd aplicarea schimbării fonologice. Desigur: a) modelul poate fi nepotrivit din punctul de vedere al contextului lingvistic, al etimologiei (etimon și evoluția sa), al normei, al aplicării etc.; b) vorbitorul care interpretează materialul

⁶⁹ Această orientare ține de o serie de factori, mai ales de prestigiul și gradul de difuzare a normei; cf. Dumistrăcel 1978. Privitor la evoluția și răspîndirea fenomenelor fonetice și fonemice în spațiu, a se vedea Pușcariu 1994, p. 299-303.

⁷⁰ T. Papahagi, într-un răspuns la răspuns, sub titlul *Înceierea unei discuții*, publicat în GS III (1927-1928), p. 434-439.

⁷¹ Dumistrăcel 1978, p. 176; ALR, II, MN [2803], pct. 728 (*trei ierarfi*^{h'i}).

⁷² Al. Cristureanu, *Raportul dintre dialectologie și antroponomie reflectat în domeniul poreclelor*, în ALIL, t. XXX (1985), 333-340, 338; a se vedea și Nandriș 1963, p. 227.

lingvistic poate face ca legea fonetică să sufere reduceri ori amplificări datorate tocmai reinterpreării⁷³; c) pe cât de atentă pare să fie analiza vorbitorului în unele situații – chiar dacă acesta se dovedește lipsit de cunoștințele lingvistului – în multe altele lipsa datelor (provenind mai ales din identificarea corectă a contextului fonetic și din cunoașterea etimologiei) îl duce la ignorarea unor cazuri ce-ar putea forma obiectul schimbărilor pe care le operează în mod obișnuit; d) intervențiile acestuia pot constitui stîngăcii la nivelul „terapii” aplicate⁷⁴.

În general, rezultatele acceptabile ale unui astfel de proces se datorează faptului că activarea analogiei nu poate forța cadrul admis de organele articulatorii. Cu toate acestea, uneori asimilația se manifestă în chip evident ca extindere a unor mișcări articulatorii dincolo de domeniul lor original.

Fără a fi o constantă, sub imperiul secvenței inductoare se poate aplica unui context fonetic un tratament care poate să nu fie efectul funcționării sale și să constituie rezultatul produs ori avînd curs în alt context. La aceasta se alătură tendința naturală a vorbitorului de a regulariza paradigmele – pe care le observă nesistematic –, generalizînd anumite tipuri mai puternice și care, astfel, devin modele. Cu alte cuvinte, odată deprins mecanismul de către vorbitor, acesta îl poate aplica tuturor contextelor ce-i par potrivite pentru a suporta acea încadrare și tratamentul consecvent⁷⁵.

Valorificînd teoria lui W. von Humboldt – conform căreia schimbarea fonetică este supusă unui principiu organic și altuia intelectual –, D. Urișescu observă că schimbările de la nivel fonetico-fonologic impun intervenția a două tipuri de factori: naturali și formali, factorul formal în-formîndu-l continuu pe cel natural (Urișescu 1997). Corespondente ale unor tendințe universale naturale, procesele fonetice reprezintă acte de natură să producă schimbări în limbă, mai ales cînd se suprapun

⁷³ Pușcariu 1929-1930.

⁷⁴ În acest sens în Pușcariu 1937 se vorbește despre o relaxare a simțului gramatical, cu referire la forme precum *fețui*, *petat*, *mesuță*, care conțin un *e* datorat formelor de plural, căci obiectul este conceput cu fețe, pete, mai mic.

⁷⁵ Probabil că este cea mai potrivită explicație pentru unele cazuri care ar putea fi considerate extreme, precum cele din Neculce: *Costîn* (p. 49, 114, 137, 169, 213), „la *Golie*” pentru „la *Golia*” (p. 131), *Rîga* pentru *Riga* (p. 215). Pe aceeași pantă se află cronicarul și atunci cînd scrie *pășcar* dar *pește* (p. 360).

Este de asemenea sugestiv exemplul din Polivanov 1931, p. 70-96, în legătură cu un nativ japonez care nu reușea să rostească decît *u* și *i*, și care, învățînd și deprinzînd rostirea corectă, elimina apoi aceste două sunete chiar și din cuvintele care trebuiau în mod normal să le conțină. Cf. comentariile și interpretarea din Troubetzkoy 1957, p. 66.

unor tendințe universale formale dar și de natură să acționeze, pînă la un anumit punct, în mod coercitiv asupra acestor tendințe formale. Pe de altă parte însă, vorbitorul poate manifesta și pune în act capacitatea de a selecta și impune anumite tendințe naturale, dar și „corecții” ale acestora, pe care le consideră adecvate cazurilor concrete, „regularizînd” forme și paradigme sau aducîndu-le la conformitate cu unele principii cugetate.

În activitatea lor naturală și în cadrul evoluțiilor firești și inconștiente, organele articulatorii funcționează cu precizie și acuratețe, produsele lor avînd gradul de rafinare pe care îl constată fonetica istorică. Lucrurile se schimbă atunci cînd intervine conștiința vorbitorului, aceasta nedeținînd organe articulatorii – de fapt, ea este supusă altui tip de paradigmă biologică. Discriminările fine pe care le fac organele de la sine sînt înlocuite cu analogiile cugetate, operate nu asupra coarticulațiilor, a contextelor fonetice, ori asupra fluxului sonor, ci asupra a ceea ce poate avea vorbitorul în vedere: sunetele izolate. Iar dacă organele articulatorii permit echivalările și substituțiile operate de conștiință, atunci vorbitorul le va face. Produsele generate de activitatea lingvistică firească și naturală sînt superioare prin acuratețe și coerență celor generate de intervenția conștientă a vorbitorului.

Se înțelege din cele ce preced că *legea fonetică* reprezintă un raport natural care redă efectele acțiunii de la sine a organelor articulatorii, efecte determinate de organizarea și funcționarea firească a acestora, fără implicarea factorului conștient, în vreme ce *schimbarea fonologică* se prezintă ca formulă dezvoltată în mintea vorbitorului, corespunzînd unui raport observat de acesta, adesea anulînd sau contrazicînd unele efecte ale celei dintîi, mereu acționînd sub impuls conștient și deliberat⁷⁶. Cea dintîi determină parametrii fluxului sonor și concretizarea acestuia, cea de-a doua determină modificarea lor. În acest fel, procesul de comunicare lingvistică naturală este susținut de substanța sistemului fonetic rezultat nemijlocit în urma exersării organelor articulatorii, dar poate suferi ajustări ca urmare a intervenției factorului conștient, prin care se reacționează la unele produse naturale ale organelor articulatorii.

⁷⁶ Cf. Pușcariu 1929-1930, p. 221, unde se arată că „*morfonemul (...) este un produs al geniului limbei și de cele mai multe ori nu este decît continuarea, în conștiința gramaticală a subiectelor vorbitoare a unei legi fonologice*” (s.a.) și „*morfonemul este adesea inversarea legii fonologice, uneori inversarea greșită*” (s.a.) (p. 223).

5. Norma lingvistică și norma literară. După ce distinge între graiurile populare și norma literară, G. Ivănescu⁷⁷ evidențiază ideea că primele sînt supuse unui determinism natural, de ordin material – evoluția fonetică de aici fiind determinată de modificările și adaptările SAA –, în vreme ce norma literară se supune unui determinism social, de ordin cultural-spiritual – ceea ce se petrece aici și mai ales rînduiala de aici fiind supuse factorului conștient, care acționează sub comanda rațiunii. În felul acesta rezultatele produse de activitatea naturală și procesual-istorică a SAA sînt clasificate și selectate astfel încît multitudinea lor este reorganizată ierarhic, sub aspectul frecvenței și al contextelor. Adică în graiuri se produc evoluții fonetice care duc la transformări petrecute pe nesimțite (în urma acțiunii legilor fonetice), iar în norma literară – pe lîngă amplificarea fenomenului selecției – se produc modificări de tot felul, care conduc la reordonări conștiente (prin aplicarea unor raționamente analogice și tipologizante).

Observațiile făcute de către G. Ivănescu sînt adoptate și aprofundate de către I. Oprea, care arată că pentru vechea română literară nu se poate vorbi despre *normă*, ca rezultat al sancționării într-un for cultural, ci doar ca produs al imitației și obișnuinței, caz în care ar trebui să se vorbească de *model* sau de *cutumă*. Cercetătorul ieșean precizează că: „modelele fac parte din sistem și pot crea în cadrul lui micro sisteme ordonate; norma sancționează un aspect din cadrul sistemului și-l declară corect în mod unic (...). Modelul se bazează de obicei pe analogie (manifestată spontan), dar poate fi furnizat și de o limbă străină, norma are în general în vedere corelarea unui număr foarte mare dintre elementele limbii”⁷⁸.

Privind la procesul de constituire a normei literare, în datele realității sale, se înțelege imediat că acesta nu se petrece pe calea observării, cuprinderii și înțelegerii, din perspectivă evolutivă, a tuturor formelor și a întregului sistem paradigmatic existent – manifest la nivel local⁷⁹. Chiar imperfect desfășurate, aceste procese nu sînt urmate de construirea raționată a unor principii care să închege și stabilizeze

⁷⁷ Ivănescu 1972 și 1980, p. 13-15.

⁷⁸ Oprea 1996, p. 39-40.

⁷⁹ Cu toate că vechile aspecte literare cunosc o întindere regională, atunci cînd vorbim despre procesul de constituire preferăm termenul *local*, întrucît considerăm că întinderea regională este ulterioară, anterior existînd un punct de plecare, acesta fiind un centru (politic, economic și cultural) de la care s-a produs apoi iradierea. Lucrurile nu stau altfel în cazul altor limbi – fie greaca ori latina, fie cele romanice ori germanice – un astfel de proces avînd nevoie de o anumită cantitate de energie, în măsură să se constituie în forță gravitațională generatoare a unui nivel critic de forță care să producă o astfel de evoluție.

o configurație adecvată rosturilor unei norme culte eficiente. Mai mult, oricât de imperfect ar fi acest din urmă proces, nici el nu este urmat de aplicarea riguroasă a setului cugetat de principii, care să asigure negreșit constituirea tipurilor de paradigme, a inventarelor exclusive ale acestora și a unor cadre (relativ suplă), în stare să asigure călăuzele viitoarelor evoluții. Un astfel de proces complex este ideal. El nu este realmente posibil deoarece evoluțiile se petrec ca răspuns adaptat la nevoi presante. Prin caracterul lor, nevoile au viteze de dezvoltare superioare celor pe care le au metodele și instrumentele de rezolvare a acestora. Metodele și instrumentele se maturizează abia după ce nevoile au cunoscut împliniri succesive și relativ rudimentare. Cu alte cuvinte, modificările de mediu solicită adaptarea organismelor, care resimt solicitarea ca pe o nevoie.

Procesele adaptative se petrec pe anumite căi și cu ajutorul anumitor instrumente. Organismul poate răspunde adaptativ unor nevoi, prin intermediul unor căi și instrumente deja existente, de oarecare eficiență. Parțial, aceste căi și instrumente pot satisface într-o măsură acele solicitări, dar acestea din urmă pot fi inedite sau speciale, caz în care căile și instrumentele au nevoie de evoluție adaptativă. Se observă că, după acțiunea factorului declanșator, toate elementele lanțului au nevoie de mișcări evolutive spre a dobândi capacități adaptative în stare să satisfacă șirul de solicitări, fiecare element al lanțului fiind cerut de precedentul și trebuind să se conformeze cerințelor aceluia. Deci toate au nevoie să evolueze, dar evoluția este un proces care se împlinește prin exercițiu.

Apoi, procesele evoluției nu se petrec nici în baza unor planuri, nici în vederea atingerii unor scopuri, căci acțiunea evoluției nu este planificată ci bricolantă. La rîndul lor, nici acțiunile umane nu pot fi planificate decît ca urmare a învățăturilor dobîndite prin experiență și exercițiu. Nivelul lor real și eficient – în relație cu o solicitare nouă – se află mereu sub cel dat de cele două, deci este imprecis și chiar vag. În sfîrșit, precum evoluția biologică, micul produs al acesteia – ființa umană – nu deține știința complexului de efecte pe care l-ar putea avea acțiunile sale. Urmînd cursul nevoilor care-l presează, omul poate obține rezultate a căror calitate și eficiență țin de gradul de satisfacere a nevoilor. Aceasta derivă din eficacitatea metodelor și instrumentelor, și se raportează în cele din urmă la relația cu mediul. Atît timp cît acesta nu supune soluția vremelnică unei noi solicitări, care să impună înlocuirea soluției vechi și aflarea alteia mai potrivite contextual, soluția își poate manifesta caracterul optim și eficient. În fapt, fiecare stadiu în care există o stare de echilibru reprezintă o etapă de succes structural-

funcțional, iar fiecare nouă solicitare cere obținerea unei noi stări de succes. Sub acest aspect, se vedește încă o dată adevărul spuselor lui A. Philippide, conform căruia limba este formată și funcțională totdeauna și niciodată.

Dacă procesul nu poate fi ideal însă, nici autoritatea pe care o poate avea norma literară nu poate fi decât relativă la gradul de satisfacere a stării, adică necesarmente mai mică decât cea cu care este investită de către reprezentanții ei, care încearcă să o extindă la masa vorbitorilor. Acest produs istoric, grevat de toate neajunsurile imperfecțiunii de proces, ar putea urca pînă la nivelul maxim al valorilor sale de funcționare și autoreproducere. Dar acestea decurg din modalitățile și procesele constitutive, și se reflectă prin utilitatea funcțională, în cadrul sistemului în act și pentru vorbitor. Adică o entitate nu poate pretinde cu vreo îndreptățire un statut superior celui care derivă firesc din: a) calitatea concretă a actului facerii ei, b) valoarea ei reală de întrebuințare, c) din potențialul actualizat al dezvoltării ei și d) eficiența modalităților în care evoluează. Însăși valoarea simbolică a unui astfel de produs poate fi grav minată de defectele din desfășurarea proceselor constitutive, de funcționare și dezvoltare.

În esență, poate că cea mai bună definiție a normei literare, în spațiul cultural-științific românesc, se află în arhicunoscuta formulare a lui Ion Budai-Deleanu, care o concepe astfel: „Această limbă se află la toate neamurile politice, la care floresc învățăturile, și este în sine tot aceeași limbă a norodului de obște, numa cît este mai curată și curățită de toate smintelile ce se află la limba de obște a gloatei; cu un cuvînt, este limba lămurită și adusă la regulile gramaticești, apoi și înmulțită cu cuvinte obicinuite la învățături, care nu se află la vorba de obște”.

Primul lucru pe care îl exprimă această definiție este că norma literară apare, începe și se dezvoltă în consecința unei necesități apărute la capătul unor evoluții cultural-istorice și mentale. Apoi se arată că ea se întemeiază pe norma lingvistică a respectivei comunități, însă asupra căreia s-au exercitat anumite procese selective, în baza unor principii raționate, impuse de nevoile de coerență internă ale unui instrument valoros prin calitatea și eficiența construcției sale, precum și prin capacitatea de a vehicula nuanțat sisteme conceptuale și expresive complexe. Este o normă regularizată la nivel fonetic și gramatical, îmbogățită la nivel lexical-semantic și retoric-stilistic.

Totuși, orice proces de normare și apoi de consolidare a unei norme își are inerentul pandant în apariția și adîncirea unor deosebiri – neesențiale din punct de vedere sistemic – dintre acea normă și cea pe care se întemeiază ea (supraordonată). Aceasta întrucît, deși sistemul este identic cu sine la nivelul întregii comunități și cu toate că norma

(asemănător vorbirii) i se subordonează, ca modalitate de realizare concretă a acestuia, ea nu se identifică cu el (după cum nici vorbirea nu o face).

Urmînd această distincție se observă că procesele de selecție și normare (în toate compartimentele), apoi de nuanțare lexical-semantică și retorico-stilistică au în vedere formarea și actualizarea normată a sistemului. Dar toate aceste procese exercitate asupra sistemului au nevoie de un punct de plecare – adică de un material concret pe care să se exercite –, apoi de un sistem procedural – adică de modalități și instrumente de acțiune, conforme anumitor principii – și de asumarea unor finalități eficiente – adică de repere valorice. Imaginarea întregului complex poate duce cu gîndul la tipul ideal de activitate. În realitate (și acesta este faptul de importanță crucială), inițial (adică în punctul de plecare material și uman), la exercițiu nu participă întreaga obște, ci doar o mică parte a acesteia – singura realitate concretă, care poate fi efectiv modelată și întrebuințată în acest cadru. În general, definițiile normei literare sînt lipsite de această triplă precizare fundamentală: a) care anume este varietatea-fundament, luată drept obiect pe care se construiește, fiind supus proceselor de selecție; b) care anume sînt reperele pe bază cărora se judecă și criteriile în baza cărora se operează; c) cine anume sînt cei ce decid ce fonetism și ce formă sînt compatibile cu cerințele unei norme literare?

Dacă în sînul unei comunități-nucleu se manifestă mai devreme anumite nevoi, care declanșează aceste procese, atunci norma ei va deveni materialul de construcție, reperele și criteriile ei vor deveni călăuzele formale și eficiente, iar cei care vor orienta construcția vor fi inițiatorii și continuatorii lor – reprezentanți de vîrf ai acelei norme locale. Cei ce vor urma într-o etapă ulterioară vor putea modula și chiar modifica respectivul produs și unele reguli ale edificării sale, însă caznele lor se vor desfășura pe acest edificiu, pentru ei devenit dat.

Petrecîndu-se lucrurile în acest chip, o astfel de construcție supraviețuiește și se poate răspîndi dacă: a) răspunde adecvat și eficient unor nevoi destul de mari încît să declanșeze un astfel de efort; b) deține capacitatea de a amorsa, la celelalte comunități-parte, nevoia de a o utiliza; c) nu prezintă incompatibilități majore în raport cu deprinderile acelor comunități.

Privind la chipul în care s-au format normele literare europene din mileniul trecut (situație care nu diferă esențial de ceea ce s-a petrecut în Antichitate) se înțelege repede că diversitatea de detaliu a realității a cerut soluții aparent diverse, dar și că acestea apar ca atare numai întrucît condițiile generale și, adesea, cele speciale au fost diferențiate. În general, procesul s-a petrecut cu plecare de la varietățile locale

(fie că, aparent, este vorba despre limba unui autor sau a unui grup de autori valoroși, despre rezultatele locale ale unei activități culturale intense, despre limba sau graiul unor cuceritori care își impuneau cultura etc.). Acest lucru înseamnă că normele literare s-au creat mai lesne în spații privilegiate sub aspect extralingvistic, în cadrele create de activități cultural-lingvistice coerente, avînd o anumită intensitate și o anumită valoare, în sînul unor grupe de populație relativ închegată la interior, adică al unor indivizi apropiați sau legați între ei în planurile social, lingvistic, cultural, mentalitar. Unui astfel de grup îi este mai ușor să accepte și să respingă în chip firesc modalitățile de exprimare caracteristice, respectiv necaracteristice lui, iar constituirea unei astfel de comunități este lucrul cel mai firesc. În esență, uzul grupului este punctul de plecare optim și eficient al normei literare.

Un grup minoritar, dar bine închegat în plan social, cultural, mentalitar și lingvistic, unitar, coerent și convergent în ceea ce privește interesele sale, poate constitui o forță de neînvins dacă aceste atribute sînt potențate de liantul organizării și prezintă valori simbolice puternice (reale sau false). Un astfel de grup se poate impune pe sine și valorile sale, oricărui alt grup și oricărei comunitate-parte.

Prin urmare, norma literară decurge din idiomul unei categorii sociale de vorbitori și se dezvoltă ca rezultat al unui tip de selecție, orientat de deprinderile lingvistice ale grupului respectiv și de nevoile sale sociale, limitat de jocul dintre idiosincrasii și propensiunile grupului. Apoi, acest rezultat este investit cu o forță dată preponderent de tăria socială a grupului, se răspîndește datorită forței sale de atracție, mai puțin și abia în subsidiar datorită virtuților intrinseci ale normei (care, totuși, nu pot fi nule), constînd în valoarea ei de întrebuițare, dată de capacitățile expresive (sub toate aspectele, de la cel conceptual la cel estetic). Ulterior, poate fi posibilă ajustarea orientată de nevoi cultural-științifice și de expresie, dar fără pierderea elementelor esenței identitare.

Acesta este principalul motiv pentru care orice raportare la alte norme (inclusiv cele paralele și echivalente social, ale altor „obști”) nu prezintă baze obiective și raționale (orientate de dimensiunea evolutivă și de posibilitățile reale de a atinge cele mai mari valori de întrebuițare), ci subiective și perceptuale. Cauza obiectivă a acestei stări de lucruri stă în aceea că primul tip de raportare necesită cunoașterea concretă a capacităților reale și potențiale ale tuturor aspectelor literare regionale, în vreme ce al doilea ține de cunoașterea doar a propriului grai literar. Fiecare poate mai lesne cunoaște moștenirea primită după constituirea, dinamizarea și închegarea acesteia, în cadrele comunității de apartenență.

Oricum, aceasta este perspectiva care orientează înțelegerea conjuncției dintre dezvoltările și determinările ce decurg de aici și cerințele realității concrete. Oricît de benefică sau de acomodată ar fi cunoașterea produselor paralele, contactul strîns cu nucleul identitar local (sau regional) face ca tuturor să le vină la îndemînă perspectiva subiectivă, balanța nefiind înclinată de factori de natură lingvistică, ci preponderent de cei de natură extralingvistică (cu deosebire politici) – chiar dacă retorica argumentativă pare a supralicita virtuți de natură lingvistică. Nici vechiul aspect literar, nici cel modern nu se sustrag acestui tipar, fiind rezultanta conjuncției mai multor elemente, factori și procese modelate și determinate de astfel de actanți.

Referindu-ne la vechiul aspect literar⁸⁰ – cel de care se interesează cu deosebire cercetarea de față –, prima observație care decurge din cele precedente este că fundamentul substanțial îl constituie graiul local. Deși aveau o identitate cu sine destul de ridicată, fiind unitare pe porțiuni ample, graiurile locale dezvoltaseră pe alocuri inerente diferențieri decurgînd din cele areale și sociale. La nivel de ansamblu, ele se subsumau aceluiași sistem lingvistic și constituiau variante spațiale și sociale concrete ale acestuia. De aceea, ele prezentau numeroase suprafețe și elemente de comunitate și de identitate, dar fără a fi lipsite de felurite diferențieri. Unele dintre acestea din urmă decurgeau din exprimarea posibilităților de variație și de dezvoltare permise de sistem, dar nesemnificative sub aspect sistemic (în ciuda chiar a salienței rezultatelor). Altele erau inerente exercițiului relativ segregat al limbii, în cadre sociale diferențiate, iar altele se datorau diverselor influențe străine – și acestea diferențiate regional și social. În esență, toate potențau posibilitățile multiple și paralele oferite de sistem, ca urmare a acțiunii diferențiate a factorilor de ordin social și spațial – la acest nivel fiind mult amplificați în comparație cu ceea ce se petrecea la nivel local și apoi la cel regional.

Peste tot, vorbirea clasei dominante locale a constituit o formă de manifestare a graiului local și care, în timp, dar cu o viteză mai mare decît cea de la nivelul întregii comunități locale, a suferit acțiunea proceselor caracteristice oricărei entități dezvoltate în cadre segregacioniste și privilegiate. Astfel, circulația intensă, frecvența contactelor interne și nevoile expresiei variate dar acurate au generat un grad destul de mare de stabilizare în limitele anumitor parametri cantitativi și calitativi,

⁸⁰ Fundamentarea teoretică a conceptului ‘dialect literar’, explicarea și prezentarea critică a teoriilor asupra vechii române literare îi aparțin lui G. Ivănescu (Ivănescu 1944-1945, p. 15-80). Precizări în legătură cu concepția lingvistului ieșean, în această chestiune, apar în Ivănescu 1989, p. 249-263.

diferențiind idiomul relativ definit al acestui grup de cel relativ variabil al întregului local sau regional. Totodată, transplantarea spațială – cu păstrarea poziției ierarhice – a acestui grup sau doar a unei părți a lui (dar avînd destulă forță încît să conteze) a putut crea premisele ca vorbirea acestuia să devină reperul călăuzitor în constituirea aspectului literar al unei alte regiuni decît cea de proveniență⁸¹.

În acest context, apariția vechilor aspecte literare românești se produce în principal în consecința organizării materialului prezent în graiul clasei dominante, aflate în capul ierarhiei sociale. Faptul nu implică excluderea completă a elementelor particulare altor clase. Din rîndul acestora unele au putut fi reținute întrucît erau comune, iar altele au putut supraviețui în măsura în care cei ce le purtau reușiseră să pătrundă sau să aibă acces în cercul dominant, totodată avînd destulă forță și autoritate încît să poată impune forme necontradictorii cu cele curente acolo.

Oricum, fie că este preponderent popular în conținut, fie că este îngrijit sau cult, aspectul vorbit al limbii are o largă bază în norma lingvistică și este guvernat de un grad crescut de variabilitate naturală. Cu alte cuvinte, indiferent de calitatea materialului lingvistic asupra căruia se exercită selecția și de trăsăturile de grup ale indivizilor care utilizează acel material, forțele variabilității și stabilității intră în aproximativ același tip de conjuncție, în care primele au o proporție importantă, iar celelalte doar asigură un nivel rezonabil de continuitate.

În secolele XVI – XVII, vechiul aspect literar românesc era în curs de constituire și se întemeia parțial pe vorbirea categoriilor sociale dominante sau doar influente (între care coincidența era destul de mare), parțial întemeiat pe modelele date de textele (mai cu seamă religioase) care constituiau obiectul traducerilor. În această perioadă, trăsătura caracteristică și de constanță o constituie lipsa coerenței, chiar în interiorul aceluiași text, în care totul pare permis⁸². Cauza acestei

⁸¹ În Ivănescu 1944-1945 se susține argumentat că dialectul literar moldovean este într-o anumită măsură rezultatul contribuției graiului clasei conducătoare de origine maramureșeană, arătînd astfel cum deosebirile diatopice pot deveni diastratice. Principala observație care decurge de aici este că acest fapt demonstrează încă o dată că, la nivelul întregii comunități (daco)românești, sistemul era identic cu sine.

⁸² Coerența este un rezultat greu de obținut, în general. De aceea, situația nu poate fi judecată din perspectiva actuală. De altfel, chiar astăzi coerența este mult sub cea prezumată sau dorită. Acest fapt poate fi lesne constatat dacă se analizează produsele generate de soluțiile ultimilor 30 de ani, de pildă, sau dacă se observă dinamica tot mai accentuată a limbii, determinată mai degrabă de cauze extralingvistice decît lingvistice – cu deosebire sociale și mentalitare.

stări ține de: a) lipsa unor principii care să călăuzească actul constituirii, dezvoltării și funcționării aspectului literar; b) lipsa continuității procesului⁸³, în conjuncție cu c) stadiul primitiv și caracterul sporadic al imitației (mai mult sau mai puțin conștiente).

Apoi, diferitele regiuni culturale ale teritoriului dacoromân nu reușesc să dezvolte un aspect literar unic datorită: a) forței normelor lingvistice de grai, pe care se grefau aspectele literare locale sau regionale; b) lipsei de intensitate și viteză a circulației produselor aspectului literar (texte și oameni care dețineau aspectele literare incipiente), poate și a c) mentalității localiste sau regionale, neinteresate de un parcurs în această direcție, totodată lipsită fiind de criterii pe a căror bază să decidă asupra superiorității unui produs în raport cu altul.

În cadrul procesului de edificare a vechiului aspect literar românesc, adică într-o perioadă în care limba vorbită ajunsese la nivelul de dezvoltare care îi permitea – cu ajutorul unui model străin și datorită nevoilor care depășiseră pragul critic – edificarea unei norme literare, observatorul asistă la manifestarea contradicțiilor dintre tendințele de ordonare și regularizare a normei pe principii coerente și evoluția firească a unei limbi vii, care se dezvoltă și funcționează natural, nestingherită de reguli. (Pentru perioada dialectelor literare avem în vedere situația complexă pe care textele secolelor XVI-XVII o reflectă.)

Prima componentă a acestui cuplu de forțe firești este însă împovărată de contradicțiile din sînul celor instruiți, care – dincolo de amploarea și de intensitatea lor – s-au manifestat tot timpul (în momente aparent prielnice normării, dar pline de înșelătoare contradicții). Acestea încep cu diferențele implicite, manifestate în scrieri succesive – aparținînd unor autori care cunoșteau soluțiile antecesorilor ori ale contemporanilor lor sau unora care erau neinteresați de ele –, trec prin cele explicite, din cadrul prefețelor și comentariilor, se continuă cu disputele dintre latiniști și etimologiști, cu gramatici construite plecînd de la un model ideal, dar avînd o slabă relație cu realitatea limbii, hrănesc disensiunile secolului XX cu privire la satisfacerea a fel de fel de nevoi (de la modalitatea de transcriere a textelor vechi la sistemul ortografic cu

⁸³ În momentul în care, în general, traducătorii și scriitorii o luau de la capăt cu fiecare text, neținînd seama de micile găselnițe ale antecesorilor sau ale contemporanilor lor – uneori nici de cele proprii (cînd procedează astfel este vorba despre o formă familiară, aparținînd inițial normei lingvistice proprii, nu de una generată de rezultatele selecțiilor exercitate asupra produselor ansamblului) –, este limpede că procesul era mai degrabă circular decît linear. De aceea, sub forța conjunctă a prezenței unei puzderii de posibilități oferite de sistem, a lipsei unor principii deja stabilite și a situației generale în care totul putea fi pus în discuție, procesele de selecție și construcție aveau mari dificultăți în a apărea și a se manifesta eficient.

litere latine), și ajung la disputele actuale, ortografice, ortoepice și chiar semantice, toate nutrite de raționamente care mai degrabă neglijează perspectiva evolutivă asupra sistemului în ansamblu.

Numai remarcabila unitate și coerență de sistem a făcut ca normele lingvistice locale și regionale să nu prezinte nici diferențieri insurmontabile, nici curențe ori discontinuități, referitoare la corespondențele dintre produsele lor. Privind situația la nivelul întregului ansamblu, formele și modalitățile sub care s-a concretizat și manifestat sistemul în diferitele arii lingvistice românești arată lipsa rupturilor sau a faliilor. Fărâmițările existente au absorbit o mare parte a tensiunilor, existența lor împiedicând apariția unor zone prea diferențiate, iar caracterul lor minor în fond a favorizat circulația produselor vorbirii. Acest joc dialectic a contribuit la remarcabila unitate a limbii române, de pe teritoriul dacoromân.

Cu toate acestea, deși o normă literară se poate mai lesne edifica pe o bază cât mai puțin diferențiată, cerințele unui astfel de proces nu se opresc la cele legate de starea fundamentului. Norma literară se deosebește de cea lingvistică atât cantitativ, cât și calitativ, adică este rezultatul unei selecții de forme capabile să ofere – prin sine, dar și ca urmare a combinațiilor la care participă – modalități nuanțate, neechivoce și eficiente de cuprindere, înțelegere și exprimare a realității. Selecția are în vedere tocmai degajarea acelor forme care, capabile să constituie împreună un sistem paradigmatic coerent, sînt dotate cu cele trei atribute.

În general, alegerile sînt mai ușor de făcut atunci cînd diferențierile dintre elementele masei supuse selecției sînt mai evidente, mai mari și îndeajuns de relevante încît să reliefeze eventualele virtuți ale elementelor. De aceea, dezideratele unei norme literare par mai ușor de obținut atunci cînd normele lingvistice de la baza celei literare prezintă o mai mare diferențiere. Româna nu se afla în această situație. Din cauzele mai sus arătate, precum și dintr-unele de natură extralingvistică, diferitele regiuni românești au cunoscut un anumit paralelism, care a favorizat constituirea de aspecte literare locale sau regionale. Pe acest fond potențator, unitatea de sistem și slaba diferențiere dintre normele lingvistice locale au făcut ca procesul de constituire a aspectelor literare să se petreacă în relativă independență. Chiar astfel însă, marea apropiere a formelor a împiedicat exercițiul unui proces de alegere, de sortare și selectare a formelor. Fiind mai degrabă congruente, chiar puse laolaltă acestea nu-și puteau arăta superioritatea valorică și de întrebuintare, unele față de altele, trăsăturile diferențiatore pentru care ar fi meritat să fie selectate unele, iar nu altele.

Principala forță care determină procesul este rezultanta relației dintre natura în sine a procesului și modalitatea concretă în care se dezvoltă acesta. Cea dintîi acționează în direcția restrîngerii variabilității formelor, însă nu poate avea tărie în momentele incipiente ale înfiripării unui aspect cultivat. În acele momente domină cea de-a doua, direcțiile către care îndeamnă fiind redarea vorbirii, cu toate variațiile ei, apoi reproducerea modelelor, cu multe dintre trăsăturile acestora, și înșiruirea pe hîrtie a bogăției de forme, adică mult mai multe decît necesită un sistem coerent, unitar și eficient. Foarte curînd însă, începe să prevaleze prima forță, încît se instalează procesul selecției formelor. Precum în cazul limbii vorbite – însă mult mai mult decît acolo și mult mai conștient –, actul se petrece pe un fond complex, principala activitate a scriitorilor centrîndu-se asupra conjuncției dintre notarea vorbirii și „literarizarea” formelor acesteia, regularizarea ei, în conformitate cu felurite raționamente generate de variate considerații.

Aparent paradoxal, ceea ce, totuși, rămîne să caracterizeze procesele unor astfel de perioade este forța de conservare și consolidare a limbii⁸⁴.

În perioade mai recente, în care aspectul literar a devenit normă literară – procesul găsindu-și nu doar făgașul pe care să se dezvolte, dar și modalitatea de a intra într-o relație armonioasă, productivă și eficientă cu norma lingvistică –, vorbitorul instruit acționează diferit de cel neinstruit. Cel dintîi își asumă conștient și deliberat norma pe care o adoptă, fiind mai mult un imitator al modelului oferit de norma literară. Cel de-al doilea este supus variabilității de tot felul și evoluțiilor, acționînd în virtutea cerințelor naturale ale normei lingvistice. În cazul în care acesta va avea în vedere felurite mize sociale ce pot fi atinse cu sprijinul componentei lingvistice, acțiunile și reacțiile sale – atunci cînd vor fi determinate de diferențele dintre norme și cînd va vrea să imite norma cultă – vor indica faptul că, în adevăr, el nu imită, ci recrează analogic⁸⁵. Acest vorbitor, așadar, are în vedere un model dintr-o altă

⁸⁴ Schick 1976, p. 294.

⁸⁵ În Pușcariu 1927-1928, p. 784-788, se consideră că cei instruiți „rezistă” analogiei, astfel că ei impun în limbă forme neasemănătoare, dar care sînt familiare simțului lor lingvistic. De unde se poate deduce că fiecare are deprinderea normei sale și acționează conform unei logici interne a acesteia. În Pușcariu 1929-1930, p. 239, se arată că: „simțul gramatical se manifestă la omul incult mai ales printr’o aplicare riguroasă și o generalizare a morfonemului, pe cînd la omul cult mai ales printr’o trebuință de analiză precisă și printr’o tendință de simetrie în interiorul categoriilor gramaticale” (s.a.).

Aceste afirmații pot fi corelate cu opiniile lui Quintillian care, după ce stabilește că principiul – unul dintre elementele pe care se bazează limbajul – este dat de analogie și uneori de etimologie, atrage atenția că analogia nu reprezintă un

normă, însă chipul în care acționează și operează transferurile rămîne orientat după norma sa și după formele de aici – fapt care, de altfel, nu-i este caracteristic în sine, deoarece se întîlnește și la vorbitorii instruiți, în perioadele de formare a normei literare, dar nu exclusiv atunci.

Avînd vorbirea o pondere însemnată în constituirea modelului și fiind totodată baza concretă pe care se structurează acesta, într-o astfel de perioadă ea devine spațiul în care rezultatele activității fonetice se confruntă cu generalizările uniformizante – mai cu seamă analogice –, ca urmare a încercărilor de regularizare paradigmatică și a aplicării modelelor considerate de încredere, la forme și paradigme rare sau incomplete. Întrucît vorbirea este un act prin excelență dinamic și evanescent, toate acestea încep să apară și să se manifeste în scris.

În urma evoluțiilor fonetice, cuvintele suferă modificări la nivelul complexului sonor, conservatorismul idiomurilor fiind în permanență concurat de tendința naturală către diferențiere, manifestă în graiuri. La rîndul ei, norma literară conservă, sub acest aspect, fonetismele și formele pe care le acceptă și promovează, creînd premisele dezvoltării unor forțe centripete în compartimentele fonetic și morfologic. Forța aceasta coexistă cu tendințele evidente ale unor reprezentanți de a păstra caracteristicile (nu doar semantice, ci și fonetice) ale unor cuvinte împrumutate. Cu toate acestea, ultimul element nu este un factor de mișcare în norma literară, dar caracterizează graiurile și acționează în momentul în care echilibrul dintre tendințele naturale de diferențiere ale limbii și forțele conservatoare ale graiului – care îi asigură continuitatea și identitatea cu sine – sînt tulburate de nevoile de ascensiune socială ale indivizilor vorbitori de grai. În aceste momente se pot declanșa toate mecanismele de apărare. Ambele norme, atît cea literară, cît și cea a respectivului grai, se apără – prin ceilalți reprezentanți – de intruziune, între ele rămînînd singur, cu competențele sale, individul aspirant. Sub acest aspect, se poate considera, de pildă, că rostiri de tip *antîc*, *butélie* etc., care aparțin reprezentanților normei literare – este vorba despre indivizii realmente instruiți, iar nu despre imitatorii acestora, pentru care singura explicație și rațiune a eventualei adopții a acestor rostiri este imitația și apelul la autoritate – constituie un amestec între un tip

element aplicabil în orice situație, deoarece de multe ori se află în contradicție cu sine (Quintillian, I, p. 74). De aceea este fundamentală precizarea autorului latin: „Într-adevăr, cînd oamenii au fost creați, analogia nu a căzut din cer să dea formă vorbirii, ci ea a fost descoperită după ce oamenii au început să vorbească și după ce s-a observat în limbă în ce fel se termină cuvintele. Așadar ea nu se sprijină pe reguli, ci pe exemple; și nu este o regulă a vorbirii, ci un rezultat al observării ei; astfel încît însăși analogia își are originea în uz” (Quintillian, vol. I, p. 75).

de concepție lingvistică și un tip de reacție retractilă față de adoptarea, însoțită de adaptarea de către ceilalți, a acestor cuvinte, rostite *ántic*, *butelie*.

6. Grafie. Accesul la situația lingvistică a românei dintr-o perioadă revolută cum este cea a secolelor XVI – XVII se obține prin intermediul unor texte scrise. Acest lucru înseamnă că, dincolo de conjecturile – întemeiate cumva, logic sau aparent – ce se pot face pe baza probelor de limbă extrase din diverse tipuri de anchete dialectale (nedepășind cinci generații antropologice), singurul material care poate constitui un sprijin real și cu care se poate realmente opera în vederea obținerii de rezultate de încredere îl constituie textele scrise. Iar acestea trebuie judecate în cadrul deja conturat și investite cu încrederea impusă de acest cadru procesual.

Exersate prin intermediul diferitelor tradiții grafice slave, centrele de cultură românească încep să-și închege relativ independent rudimente de norme grafice proprii. Privind la starea unui text, în general, se poate constata coprezența formelor și modalităților de expresie paralele, la interiorul unuia și aceluiași text putând apărea felurite variante formale (fonetice, morfologice, sintactice și lexicale). În principal, doi sînt factorii care generează această stare. În primul rînd, variantele decurg din variațiile și oscilațiile din graiul de la baza aspectului literar regional în curs de constituire, cauză amplificată de lipsa unor călăuze care să guverneze procesul de edificare a unui aspect literar. În al doilea rînd, a acționat influența diferitelor modele străine. La nivelul textelor dintr-o regiune dată, precum și la cel al întregului corpus de texte românești, situația este aceeași sub aspectul menționat, dar amplificată și modulată, pe de o parte proporțional cu numărul de texte care intră în joc – adunarea lor laolaltă amplificînd gama de variații și varietăți –, pe de altă parte datorită interferențelor și ciocnirilor diferitelor aspecte astfel create.

În felul acesta, scrierea ajunge să scoată la iveală: a) diferențele dintre graiurile de la baza dialectelor literare incipiente; b) trăsăturile de dinamică a acestora și rezultatele diferitelor dinamici; c) contradicțiile dintre elementele încercărilor și practicilor succesive – care nu reușeau să se impună ca unități coerente, ci doar ca soluții vremelnice sau conjuncturale. Pentru destulă vreme, această stare de lucruri va întări tendințele de definire identitară a dialectelor literare, aducînd cu sine mai degrabă consolidarea celor cîteva variante rămase decît omogenizarea și contopirea lor.

Întregul proces se petrece pe calea cuplului încercare / eroare, uneori fiind reușit, alteori nereușit, mereu grevat de faptul că lipseau condițiile care să fi generat repere de indicare a ce înseamnă ‘eroare’ ori ‘reușită’. De aceea notațiile puteau reține: a) câteodată unele forme de grai, altădată altele; b) forme rezultate, o dată dintr-un tip de „prelucrare”, altă dată dintr-altul; c) forme influențate de un model sau de altul (nici ele mereu uniforme). Toate acestea puteau fi rezultatele diferitelor raționamente și influențe cărora le era supus un scriitor necălăuzit de un corp de principii măcar întrucîtva unitare și stabilizate. Starea este favorizată de faptul că frecvența și circulația textelor nu atinseseră pragul critic necesar confruntării și acomodării reciproce a produselor, care ar fi putut amorsa un proces de evidențiere a tiparelor paradigmatiche viabile, conducînd apoi către un proces de selecție.

Privind întregul proces dintr-o perspectivă amplă, observînd modul de acțiune al cutărui scriitor, apoi pe cele manifeste într-o zonă dată și apoi setul de practici și rezultatele de la nivelul întregului teritoriu dacoromân, plecînd de la particular și ajungînd la general, observînd asemănările fundamentale și detaliile de suprafață, se confirmă două lucruri pe care deja le-am observat mai sus, dar într-un alt cadru.

Primul este că identitatea cu sine a sistemului era remarcabilă, același flux sistematic hrînind toate regiunile și deopotrivă dobîndind vitalitate prin exercițiul său unitar. Cu alte cuvinte, datul lingvistic constitutiv era unul și același pentru toți, adică în planul realității profunde vorbitorii dialectului dacoromân constituiau o comunitate unitară, coerentă, dotată cu stabilitate și avînd aceleași premise de dezvoltare. Al doilea este că diversificarea realizărilor concrete existențiale ale sistemului, rodnicia sa plurivalentă au dus în mod firesc și inevitabil la graiuri ușor diferențiate, ale căror aspecte literare nu puteau fi decît consecvente cu respectivele diferențieri. Cu alte cuvinte, rezultatul exercițiului lingvistic concret era diferențiat, adică în planul realității aparente manifestările diferențiate ale aceleiași esențe – dezvoltate în cadrul diferitelor comunități – duseseră la rezultate diferențiate proporțional cu condițiile concrete. Jocul dintre stabilitate și variabilitate făcuse ca o aceeași materie să capete trăsături substanțiale ușor diferențiate.

Idiolectul, apoi normele lingvistice ale grupului-parte, cele regionale și cele ale întregii comunități sînt deopotrivă rezultate stabile și variabile, individuale și colective. Generat de necesitatea entităților de a conviețui spre a supraviețui, factorul social este singurul în măsură să determine coerența unui ansamblu biologic individual sau de indivizi. Prin urmare, normele lingvistice de la nivel individual, de la cel al diferitelor categorii de grupuri și de la nivelul întregii comunități se

subsumează sistemului, participînd la stabilitatea și la unitatea acestuia. Totodată însă, în cadrele fiecărui nivel acestea prezintă variabilitate și diferențiere, în conformitate cu modalitățile concrete în care tind să se manifeste vorbitorii, prin actele lor lingvistice concrete. Pe de o parte, comunitatea de sistem și relaționarea implicată de comunicare generează și îndeamnă către unitate și stabilitate, de cealaltă, starea privată a individului și procesul de actualizare sînt guvernate de variabilitatea naturală. În consecință, sistemul se realizează la nivel concret prin varietățile diferențiate ale normelor care îl compun, de regulă diferențiate pe criterii spațial-culturale. Oricum, aparținînd aceleiași limbi și aceluiași dialect, normele ce decurg din graiuri nu se puteau fixa la stadii de evoluție și la rezultate prea deosebite, evoluțiile constatate acolo fiind mai degrabă variațiile decît divergențele din sînul aceluiași trunchi comun.

Realitatea se constituie din entități concrete, îndeajuns de asemănătoare încît să prezinte structuri și funcții comune, să-și împlinească optim și eficient tendințele de coeziune și agregare, să dețină potențial evolutiv, în cadrele sistemului și în beneficiul acestuia. Pentru a putea fi astfel însă, entitățile trebuie să fie suficient de diferențiate încît să prezinte identitate proprie, destul de compatibile între ele încît să poată constitui un sistem la care să participe în mod eficient.

Diferențele create social și statornicite prin exercițiu devin sesizabile atunci cînd apar situații de contact (plecînd de la individ în raport cu grupul restrîns, trecînd prin cel al individului apartenent la un grup, cu alte grupuri și cu grupuri mai mari, și ajungînd la cel dintre diferite grupuri, echivalente sau nu). Totuși, atît timp cît procesele se petrec în interiorul sistemului, respectivele diferențe – prezente, în diferite grade, la toate nivelurile limbii, totodată reperabile de către vorbitor, care nu le minimalizează – nu constituie bariere de netrecut în calea contactelor dintre normele individuale, locale sau regionale. Faptul este valabil atît în planul vorbit al limbii, cît și în cel scris, dar e mult mai evident în epocile în care nu există un exercițiu statornicit al scrisului și în care acesta începe a fi practicat – desigur, prin încercarea de a nota vorbirea, ceea ce duce la apariția în scris a stărilor curente, care cuprind și reflectă variabilitatea naturală și inerentele diferențe.

Avînd în vedere cele de mai sus devine evident că abundența și coocurența de forme, precum și multe dintre „contradicțiile” manifeste în textele vechi pleacă de la situația în care se află normele lingvistice locale, se amplifică odată cu încercarea – în acel context slab orînduit –

de notare în scris a vorbirii și se dezvoltă datorită modalității în care se înfiripă procesul de notare pe hîrtie a vorbirii. În acest cadru nenormat și de necorelat, majoritatea deosebiriilor pe care le reflectă vechile texte – constatabile la interiorul unui text, la cel al textelor produse într-o arie lingvistică și la nivel de ansamblu – sînt amplificate de chiar acțiunea scriitorilor (uneori mai degrabă fonetică decît fonematică).

Pe de o parte, aceștia notează realitatea vorbirii, în toată concretețea ei fonetico-fonologică. Avînd rolul de a vehicula niște conținuturi către persoane absente din spațiul (eventual, și din timpul) în care se afla vorbitorul, scrisul ajunge să capete – ca efect secundar – sarcina de a stopa tendințele diferențiatore, fapt care se petrece pe calea neglijării anumitor deosebiri subînțelese contemporanilor (cel puțin celor locali și regionali). De aceea, limitele pînă la care ajung deosebirile dintre scrieri sînt mult mai restrînse, în ansamblu, decît cele din vorbire. Cu toate acestea, o privire superficială sau doar minată de mize poate dobîndi impresia ori convingerea că, în secolul XVI, s-ar petrece enorm de multe fenomene fonetice⁸⁶, care parcă stagneră de o mie de ani sau că pluralitatea de forme și de variante reflectă ciocnirile diatopice și diastratice, ori chiar diacronice. În realitate, hîrtia doar scotea la iveală și evidențiază rezultatele diferențiate ale evoluțiilor fonetice, care se luptau firesc între ele, scrisul tolerîndu-le întrucîtva coexistența. Practic, atunci apăreau pe hîrtie, deodată, rezultatele vorbirii vii, așa cum se stabilizase ea la nivelul diferitelor categorii sociale, cu toate elementele ei de variabilitate – perfect tolerabile în exprimarea orală.

Fără un proces prealabil de raționalizare a situației, a materialului, a posibilelor căi de soluționare, a naturii procesului și a rezultatului către care se tindea, asupra acestor rezultate se încerca – „din mers” – să se exercite anumite tendințe de normare. Trecerea de la manifestarea lingvistică vorbită la cea scrisă face ca fluxul sonor să-și păstreze atributele, dar totodată să devină un material asupra căruia să se exercite anumite procese modificatoare, ce duc la un soi de replicare, în sensul că aspectul vorbit își păstrează trăsăturile, dar totodată oferă baza pe care se constituie aspectul scris. Hîrtia îndemna la reflecție, la antrenarea factorului conștient în procesul lingvistic, iar pentru ca o selecție să se petreacă necesitatea implicită era manifestarea concretă a varietății de forme pe care vorbirea unei părți a populației o produsese.

Pe de altă parte, scriitorii intervin în texte, fapt evident pentru oricine a cercetat cu atenție textele vechi. Surprinzător ar fi fost să nu

⁸⁶ Pe baza datărilor, perioada poate fi plasată între jumătatea secolului XVI și sfîrșitul secolului următor, cînd circulația textelor, cu alte cuvinte contactele dintre normele locale, se amplifică.

fi intervenit. Deosebiri care apar astfel se localizează la nivelul formelor frecvente și paralele, acceptabile și concurente, uneori marcate temporal, spațial sau social, dar mereu greu de selectat în defavoarea altora, datorită slabelor diferențe dintre ele. În ansamblul lor, starea și dinamica vechilor texte românești se află în aceeași situație de căutare precum procesul de constituire a vechiului aspect literar și cel de scriere – pe care le reflectă, de altfel. De aceea nu se poate constata sau demonstra existența unui comportament unitar sau măcar evident gradat. Consecvența se manifestă fie printr-un comportament repetitiv în limite înguste – când scriitorul aplică la nesfârșit cele câteva mecanisme pe care le cunoaște –, fie printr-unul de căutare sistematică – prin care scriitorul încearcă mai multe posibilități evident valide.

Chiar astfel, în general se poate observa că, la un moment dat, la unii scriitori și în unele texte, soluția se arată a fi fost coocurența fonetismelor și formelor, în alte momente, la alți scriitori și în alte texte s-a recurs la cea mai la îndemână soluție, și anume utilizarea fonetismelor și formelor curente în aspectul literar incipient de care ținea scriitorul. De aceea, analiza atentă a textelor scoate la iveală câte un scriitor care în mod vădit opera modificări introducând forme care-l trădează ca vorbitor arhaizant, ori al unei alte arii geografice decât cea de care pare a aparține textul, ori ca individ mai puțin familiarizat cu aspectul literar în constituire. Coocurența formelor arhaice și curente, ale aspectului literar respectiv și ale altuia, ale aspectului literar și ale graiului, ale graiului local și ale altuia nu constituie nici un fapt rar, nici unul nefiresc. Aflați în plin proces de căutare a unor soluții care să ducă la edificarea unui întreg coerent (aspectul literar), alcătuit din elemente ale unui întreg coerent mult mai mare (norma lingvistică), ambele supuse unui întreg infinit mai mare (sistemul limbii române), cel mai rațional lucru pentru scriitorul învățat și exersat ca vorbitor al aspectului literar oral nu era eliminarea dintru început a produselor paralele, ci tocmai așezarea lor într-o poziție concurențială, care să vădească elementele cele mai utile și eficiente, din perspectiva aspectului pe care îl construia astfel. Selecția nu poate fi decât ulterioară producției, iar produsele nu pot fi selectate decât după parcurgerea unei etape interconcurențiale.

Din această cauză, starea textelor aparținând unei anumite arii geografice și culturale poate prezenta în componența lor deopotrivă elemente concurente în propriul grai și elemente ce pot fi întâlnite preferențial în textele altei arii geografice și culturale.

Astfel, majoritatea vechilor texte românești prezintă forme alternante precum: *Dumnezeu / Dumnezău / Dumnedzeu / Dumnădzău; ziseși / dziseși; vădzu / văzu; pîne / pîine; beseadă / besadă; muiare*

/ *muiere*; forme cu vocală palatală (*e, i*) sau cu vocală velară (*ă, î*), precum morfemul de conjunctiv și pronumele reflexiv *să* și *se*, sau în *cătră* și *către*; plurale diferite: *năpăști / năpăste; năpaste / năpăști*; vocative diferite: *fraților! / frați!*; viitorul cu *veri* și cu *vei*, antepus sau postpus, imperativul negativ cu *-reți* și *fără* etc.

Unele texte ilustrează modest această situație, în altele ea este curentă, iar în altele apare din plin. Adesea alternanțele sînt răspîndite în text, însă uneori ele apar pe aceeași pagină și chiar pe același rînd.

Comportamentul acesta nu este și nu poate fi determinat ori măcar îngăduit de o stare normată. El este tipic unei perioade cutumiare, în care habitudinile lingvistice coexistau și se tolerau reciproc, întrucît varietatea posibilităților oferite de sistem era limitată doar de principiile de ordin economic, a căror acțiune a dus la ierarhizarea statistică a modalităților de exprimare, dar nu într-afît încît să se instituie norme prin care să se elimine pînă la una modalitățile paralele.

Deși exprimate grafic (întrucît aparțin unor texte scrise), situațiile precum cele de mai sus nu pot fi considerate ca generate de aspectul scris și blocate acolo, adică simple grafii fără corespondent în realitate. Dimpotrivă, spre deosebire de epocile în care exercițiul, frecvența și circulația au reușit să statornicească un sistem (orto)grafic, în perioadele inițiatice ale redării grafice a vorbirii și apoi de formare a normelor grafice – care nu pot pleca decît de la actul concret al vorbirii, act prin care scrierea se străduie din răspuțeri să noteze și să redea vorbirea –, scrierea reda mai degrabă nivelul fonetic, decît pe cel fonologic, adică o realitate cît se poate de vie și de concretă.

Coprezența în texte a fonetismelor și formelor marcate diatopic, diastratic și chiar diacronic (marcajul diacronic nu este absolut, ci relativ, întrucît ceea ce este revolut într-un grai poate fi actual într-altul) indică o trăsătură importantă a procesului de constituire a vechiului aspect literar românesc. Cel ce deținea aceste forme – oferite de contactul cu alte graiuri și girate de sistem – le putea accepta numai și numai dacă era lipsit de un reper ferm, de acțiunea unor filtre constituite pe anumite criterii și într-un anumit chip, îndeajuns de puternice încît să acționeze selectiv.

Dacă ar fi avut o normă reală, eficient operațională, scriitorii aceia nu ar fi putut accepta în textele lor două sau mai multe tipuri de fonetisme și de forme. Întrucît o normă reală rezultă de pe urma unei acțiuni constante de selecție, operate asupra unui material cu elemente aflate în concurență și selectate pe baza anumitor criterii operaționale, ulterior selecției ea nu poate îngădui ori tolera fonetisme și forme concurente. Aceasta întrucît constituirea, existența și funcționarea normelor sînt

expresia unei discriminări operate în vederea facilitării proceselor pe care le reglementează acele norme (de pildă: nuanțare, univocitate, limpezime și eleganță conceptuală și de expresie, deopotrivă și laolaltă).

O astfel de toleranță indică mai degrabă faptul că „norma” era nu doar nefixată, dar nenormată, astfel de coocurențe fiind indicele și efectul cel mai pregnant și mai firesc al acestei etape aurorale. Cu alte cuvinte, norma literară era în curs de constituire, iar acesta era primul mare pas pe această cale.

Chiar în condițiile existenței anumitor constante ale graiurilor și aspectelor literare incipiente, starea acelei etape era favorabilă acceptării într-un text a unor elemente care nu erau curente în „norma” scriitorului. Aceasta întrucât ceea ce pentru un anumit grai putea să constituie forma cea mai frecventă, „norma” acestuia, pentru un altul putea constitui o varietate reperabilă și acceptabilă, eventual cu o frecvență mai scăzută comparativ cu aceea a elementelor care constituiau „norma” sa.

Luând cazul unui scriitor (copist sau revizor) care lucra cu un text generat de o normă diferită de a sa, acesta nu poate fi considerat ca fiind insensibil la fonetisme diferite de cele caracteristice normei sale. În ciuda contradicției dintre acestea și norma sa, copistul ar fi trebuit să le respecte, în virtutea anumitor principii – deși, dacă ar fi fost prea discrepante, le-ar fi înlocuit. La rândul său, revizorul ar fi fost obligat să opereze modificările impuse de acea normă a sa. De altfel, existența modificărilor față de original sau față de copia anterioară, apoi a versiunilor revăzute (ușor de constatat în cazul tipăriturilor, dar și al anumitor manuscrise) demonstrează că scriitorii nu erau obedienți față de textul copiat, astfel de modificări fiind o practică frecventă.

Cu toate acestea, realitatea constituită de texte arată că în majoritatea copleșitoare a situațiilor cel care scrie aceste texte acționează inconsecvent: uneori pare a opera selecții, alteori se arată extrem de tolerant cu varietățile fonetice și formale. Acest comportament inconsecvent ar fi inexplicabil în condițiile în care el ar fi avut o normă fermă. De fapt, acțiunile sale arată că, în condițiile unității ridicate a sistemului și a diferențierilor diatopice lejere, perspectiva sa nu putea fi exclusivistă. În plus, el era lipsit de reperele pe care i le-ar fi oferit și la care l-ar fi obligat o normă stabilizată.

Coabitări precum cele de mai sus nu pot indica decât că în acea perioadă – și pe calea concretă a acelor texte – se exersa prima etapă de constituire a aspectului literar. Este etapa în care vorbirea începe a fi notată în scris – o scriere care tindea către exprimarea „solemnă”, caracteristică normei literare – și în care materialul lingvistic se afla mai degrabă în stare de coocurență decât de concurență, pregătind lărgirea

bazei pînă la momentul în care procesul de selecție avea condiții adecvate pentru a se manifesta plenar și eficient.

De aceea, deși se constituie într-o ademenitoare îmbinare de cuvinte care dă iluzia degajării și înțelegerii unei realități, echivalența *amestec de forme – amestec de norme*⁸⁷ este lipsită de confirmarea realității. Amestecul de forme poate indica unul de norme numai și numai sub condiția existenței unei norme, în stare consolidată. Paradoxul este că, atunci cînd o normă a dobîndit existență plenară, iar vorbitorul și-a asumat-o, prin chiar acest act el nu mai poate tolera amestecul de forme. Unii dintre scriitorii secolului XIX – menționați în studiul de față – comit astfel de amestecuri, fapt care indică atît că norma pe care o stăpîneau nu se impusese tuturor ca una consolidată, cît și pe acela că ei nu reușeau să-și abandoneze deprinderile propriei norme, operînd asupra formelor concrete ale acesteia cu metodele și instrumentele propriei norme. Oscilațiile lor, prin care acceptau fonetisme diferite de cele cu care erau obișnuiți, indicau, încă o dată, că norma literară era „slabă” (sau că o stăpîneau insuficient). Oricum, cel care stăpînește o normă literară deplină nu poate decît să i se conformeze, neacceptînd și eliminînd tot ceea ce este neconform cu aceasta, deoarece, în momentul în care se instituie ca atare norma literară se impune de la sine, dimpreună cu toate principiile ei – începînd cu cel al unicității și al dominanței absolute –, marcînd deopotrivă ceea ce reține și ceea ce evită.

Prin urmare, nu evoluțiile fonetice sînt cele care străbat textele scrise, diferențiindu-le în sine și față de altele, ci starea de nenormare secundată de acțiunea conștientă, lentă și slab orientată a scriitorilor, care rețin preferențial rezultatele evoluțiilor fonetice, iar uneori chiar le modifică, de fiecare dată în conformitate cu anumite raționamente, niciodată cu maximă consecvență.

Grevate pe necunoașterea sau ignorarea etimologiilor și a evoluției formelor, analizele operate asupra contextelor pot aduce cu sine confuzii, mai cu seamă întrucît trăsăturile graiurilor populare care tindeau să-și dezvolte un aspect literar încă erau neordonate în paradigme a căror imagine globală să-și fi constituit o reflexie în mintea scriitorilor. Neîndeplinirea acestei ultime condiții a făcut ca nici contactele cu alte graiuri și aspecte literare să nu poată duce la reducerea probabilității confuziilor, dimpotrivă. Starea se datora mai cu seamă incompatibilităților ce decurgeau din adoptarea unor principii diferite, din aplicarea diferențiată a acelorași principii, din orientarea

⁸⁷ A se vedea, printre alții, Arvinte 1991, p. 7b-8a.

variată către diverse modele, totul plecînd de la aparenta importanță a deosebirilor de grai⁸⁸.

7. Greșeli de grafie. Desigur, uneori, textele vechi prezintă grafii fără corespondent în realitatea fonetico-fonologică a limbii române, forme imposibile și inexistente în limba română din orice timp și spațiu. Ele nu intră în zona de interes sau de necesitate a studiului de față, însă trebuie definite spre a putea fi separate de materia discutată.

În centrul acestei categorii stă ceea ce poate fi considerat ca greșeală și nimic altceva, avînd cauze explicabile, dar lipsite de legătură cu tema studiului nostru: **ЛНЦЕПЧЮНѢ** (CB, 19/24); **ЧѢРРОЦЕТЕ** (CV 58^v/2); **СВРЬЩАЩЕ** (CB, 325/13-14); **СВФНЪТЪЛЪН** (CB, 23/3); **ФРАТСА** (CB, 21/13), pentru: *înțelepciunea, cerrcete, svîrșaste, svîntului* (sau *sfîntului*) și *frați*.

Urmează cazurile dispuse către periferia conceptului. De pildă, CB, text intercalat, prezintă situații în care, în porțiunea de text românesc apar desinențe cazuale sau verbale slavone, adică grafii determinate probabil de exercițiul scrierii în slavonă sau de simpla prezență acolo a unor forme slavone. Astfel apar grafii precum: **ІАКОВАЛЬ** pentru genitivul *al lui Iacov* (CB, 3/8) ori **ІСА**, pentru acuzativul *Isus* (CB, 54/20). Tot astfel se întîlnesc relativ frecvent forme verbale cu marca imperfectului slavon (- **АА**): **АБЛАА** (CB, 29/8; 170/1; 198/2), **МИНЪНААСЕ** (CB, 84/20), **ВННДЕКААСЕ** (CB, 83/9), **АВЖЦАА** (CB, 157/9), **ДАА** (CB, 170/2; 173/13; 206/13; 212/11) etc.

Este mai mult decît rezonabil să credem că – deși a urmat în mod automat grafiile din textul slavon – scriitorul nu a notat astfel o rostire (nici măcar pe a sa). Poate că ar fi hazardat și să credem că a putut avea gîndul temerar de a institui o normă grafică (fapt care ar atesta – indirect dar sigur – o realitate: starea de neașezare a normei grafice românești din acea vreme și din acel spațiu). Deși astfel de forme nu sînt imposibile în limba română, gradul de probabilitate al impunerii lor în vorbire este ca și inexistent, iar cel al impunerii ca normă grafică trebuie să fi fost cu totul improbabil.

Alteori apar fapte permise de sistem, poate mai rare în norma lingvistică și neselectate în cea literară. În mod firesc, ele alternează cu unele care au o frecvență ce le face să fie curente și care, eventual, au putut fi selectate în norma literară. Din acest motiv au fost numite „alternanțe grafice”.

⁸⁸ În Meillet 1924, p. 9-10, se vorbește despre substituție prin împrumut și aplicarea generalizatoare a unor forme ca despre căi de creare a unor principii. Tot acolo se arată că: „en fait, tous les parlers attestés proviennent d’une série de généralisations et de différenciations successives”.

Eliminarea a tot ceea ce constituie în mod evident o *greșală* de scriere (cazurile din centrul sferei conceptului), precum și a ceea ce rezultă din respectarea unor convenții grafice (mai cu seamă a celor induse ori propuse de modelul cultural), scoate în relief formele permise sistemic și valide pentru orice analiză lingvistică.

Grafiile precum *svfîntului* (CB, 23/3) și una precum *izsraililoru* (CB, 262/5) sînt în mod evident neacoperite de rostire. Totuși, coocurența sonorei cu cea a surdei indică un soi de „nehotărîre” între fonetismul textului slavon și fonetica vorbirii românești. Ambele perechi de fonetisme pot fi produse de către vorbitorul român, deși *svînt* și *israil* cer un anumit efort (primul mai mult decît al doilea, din cauza succesiunii consoană surdă + consoană sonoră, adică atac cu energie mai puțină, urmat imediat de un necesar mai mare de energie, față de vocală + consoană surdă, adică energie mai multă dintru început, apoi energie puțină, deci o risipă energetică). Deși organele articulatorii ale românilor nu le interzic acestora să rostească într-un fel sau în altul (*sf, sv; iz, is*), organizarea – generată de exercițiul îndelungat, într-un anume fel orientat – a sistemului lor fonetic cerea, întrucîtva imperios, labiodentala surdă după siflantă surdă și, mai puțin imperios, siflanta sonoră după vocală.

Desigur, presupunerea că nu tot ceea ce este scris avea curs în rostire poate fi considerată de bun simț. Greșelile demonstrează acest fapt. Tot bunul simț însă – a cărui aplicare nediscriminată îngreudește și obturează judecata științifică – este cel care nu ne permite să extrapolăm cazul greșelilor la cel al grafiilor din această categorie. Nu se poate argumenta științific că: a) a doua clasă de cazuri apare exclusiv în scriere (servind unor scopuri care la rîndul lor se cer lămurite); b) pleacă din vorbire; c) vorbirea le-a preluat sau nu.

De aceea, cazurile trebuie avute în vedere ca fiind posibile în vorbire, abia analiza lor oferind șansa de a lămuri întreaga situație. Faptul că unele produse ale limbii au fost selectate **ulterior**, nu dovedește și nu înseamnă că cele cu frecvență scăzută, marginale, neselectate etc. nu puteau apărea în vorbire, fiind imposibile dintru început. Ceea ce contează cu adevărat este dacă erau permise de sistem, posibile în rostire, permise – fie și marginal – de norma lingvistică. Situația lor poate fi analizată și catalogată, dar nu ca niște himere grafice, lipsite de orice relație cu realitatea lingvistică a vorbirii.

Construcții sintagmatice (și teoretice) precum *alternanță grafică* și *grafie hipercorectă* pot căpăta consistența realității și pot deveni operaționale numai dacă se poate demonstra în mod peremptoriu că

formele presupuse a fi astfel nu aveau nici o legătură cu vorbirea, că erau scrise, dar mute, vizuale, nu vocale, exclusiv niște caligrame ce-ar fi ferit ochiul de unele forme generate de evoluția limbii și repudiabile din cine știe ce cauză – totul meritând efortul de a face un astfel de joc, și anume nenotarea unei realități lingvistice și notarea unei ficțiuni plauzibile.

De aceea, nu vom putea nesocoti cu vreo îndreptățire anumite grafii, punînd preț doar pe altele. Observînd grafii precum *petriacerea*, *viiată*, *ia* (pron. pers., III, fem.) etc., nu se poate decide cu temei solid și real că, întrucît norma fixată ulterior a ajuns la *petrecerea*, *viață*, *ea*, prima serie se impune a fi ignorată, transcrierea ei trebuind să fie conformă cu felul în care s-a fixat apoi. Tot astfel, nu se pot ignora grafiile referitoare la fonetisme și forme perfect posibile și ocurente în limba română, dar care nu se armonizează cu celelalte elemente ale normei în formare sau nu au fost selectate.

Toate acestea arată că nu se poate neglija realitatea pe care ne-o prezintă textele – singura pe care o deținem și pe care se poate pune temei – aplicînd tuturor formelor ce ies din coerența unei teorii (care prin chiar acest act își trasează limite arbitrare) tratamentul ce trebuie aplicat doar greșelilor evidente. Procedeu este eronat chiar și atunci cînd se aplică la textele din perioadele în care norma literară exista și ajunsese la maturitate. Încercarea de a observa și afla modul în care s-a constituit realitatea lingvistică reprezentată de aspectul literar, chipul pe care l-a luat aceasta treptat și felul în care funcționa are nevoie vitală de analiza oricărui element pe care textele îl pot procura, nu de eliminarea a tot ceea ce nu corespunde unei construcții anterior imaginate ori rezultate din analiza parțială.

O grafie precum *svent* (relativ frecventă în vechile texte românești) n-ar putea fi considerată ca fiind hipercorectă, deci nici o alternanță *svent* / *sfînt* n-ar putea fi considerată ca fiind *grafică* (și numai astfel). Poate că imaginea grafică (eventual și cea acustică) a cuvîntului slav a exercitat o anumită influență asupra scriitorului – destul de mare încît să merite efortul de a o nota. Dincolo de acest fapt însă, doi sînt factorii care contează în astfel de situații. Primul este că forma străină nu era inaccesibilă deprinderilor articulatorii ale vorbitorilor români, deci ar fi greu de demonstrat că rostirea ei nu a fost încercată de către vorbitorii culți și, eventual, de către imitatorii acestora. Al doilea este că perioada în care se petrec astfel de lucruri – care cu timpul vor deveni tot mai rare, pînă la dispariție – este cea în care încă nu exista o normă literară, adică un set stabilit de reguli clare, deduse din exercițiul intens și frecvent al rostirii și scrierii aspectului literar consolidat, care să reglementeze

notațiile și rostirile. Acest exercițiu tocmai se petrecea pe calea unor încercări de tot felul – printre care și cele de acest tip.

Firește, s-a arătat că forma în discuție nu putea rămâne decât o încercare, dar nu una în răspărul posibilităților de articulare sau al capacității ori permisivității normei lingvistice existente ori al aspectului literar incipient, ci al deprinderilor de coarticulare statornicite în istoria comunităților românești. Faptul că ea nu a fost selectată în norma literară și a dispărut – așa cum o alta s-a putut păstra în grai, de pildă – nu o face mai puțin reală sau neglijabilă.

Din acest motiv, urmele ei grafice nu pot fi considerate din perspectivă exclusivistă, care să elimine posibilitatea ca ea să fi constituit o rostire sporadică, afectată etc., o încercare de a exista și o propunere de a pătrunde în norma în constituire. În fapt, abia ca urmare a încercării de a rosti astfel, a epuizării unei posibilități apărute și la îndemână, a putut înțelege vorbitorul că – cel puțin în acest punct – nu aceasta este calea pe care vorbirea sa se va putea dezvolta în chip eficient. Toate acestea deoarece nu nivelul general și abstract dă naștere celui particular și concret, ci invers, abia exercițiul în toate chipurile realmente posibile al acestuia din urmă generează existența celuiilalt.

Pe de altă parte, deși grafii precum *trebue*, *muere*, *voe* nu redau ceea ce se petrece la nivelul rostirii, fiind lipsite de acoperire în realitatea fonetică, ele pot fi transcrise ca atare dintr-un motiv cât se poate de simplu. O rostire întocmai – infirmată de întreaga evoluție a foneticii limbii române – ar fi foarte anevoioasă pentru vorbitorul român nativ. Ceea ce se petrece în aceste situații este urmarea aplicării unei norme ortografice slavone – întâmplător compatibile cu fonetica limbii române –, iar nu redarea unei rostiri. Citind respectivele secvențe, nimeni (cu posibila excepție a unui străin necunoscător al limbii române sau a cuiva care va citi în răspărul deprinderilor articulatorii) nu va rosti altfel decât *trebuie*, *muiere*, *voie*, deoarece, în limba română, la început de cuvânt sau de silabă, este cu neputință un *e* lipsit de preiotare.

În acest cadru se cuvine făcută distincția între ‘improbabil’ și ‘imposibil’. Formele imposibile, nepermise de sistem, evident greșite pot fi studiate ca erori de diferite feluri, iar formele permise de sistem – uneori reperabile direct sau indirect chiar astăzi –, trebuie considerate ca atare. Acestea din urmă sînt cazuri de alternanță între două sau mai multe forme, deopotrivă permise de sistem, reperabile în diferite zone ale teritoriului dacoromânesc, avînd frecvențe diferențiate în texte și zone, relevante sub diferite aspecte. Cel puțin unele dintre aceste forme dezvăluie manifestarea unui proces grevat de ezitări și oscilații, dat de faptul că scriitorul fie era nesigur în privința lor, fie le simțea sau

considera nepotrivite pentru aspectul literar și scriere, fie nu se putea hotărî pentru o formă unică etc.

Lucrurile stau diferit în cazul unor grafii precum *crepă*, *cuvente*, *riu*, *sin*, *tinăr* etc.⁸⁹. Atestate astfel în cadrul anchetelor dialectale – desigur, începînd cu secolul XIX –, astfel de forme sînt reperabile în vorbire și pot fi considerate ca reprezentînd o imagine cu corespondent – chiar dacă nu în toate situațiile – în limba vie. Pentru secolele XVI – XVII, apariția lor în texte aparținînd anumitor zone poate indica pătrunderea în texte a unor rostiri orientate în direcția promovării unui anumit fonetism și a eliminării sau evitării altuia. În acest caz este relevantă observația lui A. Martinet, care arată că: „un déséquilibre qui se propage à travers un système le fait avec un lenteur qui laisse supposer une action retardatrice constante de l’imitation des prononciations les plus conservatrices”⁹⁰. Deși nu acesta este cazul cel mai obișnuit, observația are valoare de adevăr și se verifică într-o serie de împrejurări.

De pildă, discutînd „fenomenul notării lui *e* în locul lui *i* sau *ă*” pe care îl constată ca fiind frecvent la Varlaam unde întîlnește forme precum *nedejdui* (care apare exclusiv astfel), *pementesc*, *să spementeadze*, Frîncu 1974, p. 59⁹¹, socotește că acest fenomen este mai mult de natură grafică decît unul de pronunție. Presupunînd că lucrurile stau într-adevăr astfel – deși simpla îndoială nedovedită cu argumente științifice rămîne o chestiune privată –, rămîne intenția (incontestabil conștientă) de a schimba ceea ce se considera a fi neconform cu o anumită normă asumată sau de a imita o anumită normă. Trebuie menționat că, în cazul formei împrumutate, vocala silabei inițiale (*ne-*) este nejustificată etimologic, întocmai precum în cazul formelor moștenite (*pe-*, *spe-*). La acestea două însă vocala celei de-a doua silabe (*-me-*) este etimologică, dar deja caducă.

I. Bărbulescu susține evoluția *en > in > în* și arată că *în* apare din *in* prin evoluție, dar nu în funcție de contextul fonetic (poziție), argumentînd prin exemplul aromânei (chiar întrebîndu-se dacă au existat **aînte*, **demîneață*, **înel*, **înemos*, **neșcișel*, **spînteca*, și dacă nu cumva încă în latina populară avusese loc o asimilație **enel* etc.)⁹².

Această poziție este respinsă de majoritatea istoricilor limbii. Ar fi doar de precizat că opinia pe care o are I.-A. Candrea (Ps.S., CXXXIV) asupra acestei chestiuni merită a fi reconsiderată. Acesta arată că în poziție implozivă sunetele slăbesc și, pe de o parte, încep să apară

⁸⁹ Firește că mereu trebuie avută în vedere zona de proveniență a textelor și a scriitorilor (traducător, copist-revizor).

⁹⁰ Martinet 1955, p. 41-42.

⁹¹ În Lombard 1954-1955, p. 76, se discută *spementa* și *speminta*.

⁹² Bărbulescu 1929, p. 280, 321.

silabe închise, de cealaltă, timbrul vocalei își pierde limpezimea și devine difuz. Este probabil ca punctul de plecare să fi fost un fonetism comun ə. Ulterior, în funcție de situațiile în care a s-a petrecut evoluția fonetică, acesta s-a diferențiat și s-a precizat, găsindu-și două poziții în sistem. De aceea, forme precum *sm Țntir Ț-mΔ*, *smentir Ț-sΔ* (Ps.H, 11^v, 11^v) sau *m Țnte* (= *mentis*) (Ps. H, 107^v)⁹³ nu pot fi considerate niște simple grafii ori cazuri în care lecțiunea lui Ț ar trebui să fie e⁹⁴.

Precum în alte situații, și aici rămîne lipsit de importanță faptul că o formă este sau nu justificată sub aspect etimologic, atît timp cît decurge dintr-un proces conștient, orientat, fiind hipercorectă. La fel de nerelevant este și că astfel de forme intră și se impun ori nu în norma lingvistică a graiului sau în aspectul literar. Ceea ce contează este mecanismul funcțional și exersarea sa, participînd astfel la acțiunea altor factori din cadrul activității lingvistice. În consecință, referitor la astfel de situații se poate spune cu certitudine că, într-un anumit moment și loc al evoluției, vorbitorul-scriptor deduce sau reface o formă corectă din punct de vedere etimologic, oricum caducă, „uitată” de către vorbitori, poate chiar pierdută de limbă. Pe acest model și în urma unor analogii formale și superficiale, el poate extinde apoi tratamentul respectiv la forme a căror etimologie nu-i mai îndreptățește acțiunea.

În sfîrșit, se poate discuta aici apariția unor forme precum *Pipru* pentru *Chipru*⁹⁵ sau *pili* pentru *chile* ‘kilograme’⁹⁶. Iarăși, indiferent dacă aceste forme aparțin sau nu unor copiști, ori dacă nu s-au impus nicăieri, ceea ce interesează este apariția unui mecanism de reacție, atît de puternic încît să se manifeste și, eventual, să devină model pentru alte situații. Alături de prima formă, este de observat că într-o situație similară din punct de vedere fonetic se afla cuvîntul *Eghipet*, care nu

⁹³ Cf. *mîntu* (ind. prez., 3 pl.), în CB (154/17).

⁹⁴ Bărbulescu 1904, p. 304.

⁹⁵ CV, 42^v/1-2.

⁹⁶ A se vedea și Al. Andriescu, *Contribuția marilor cronicari moldoveni și munteni la dezvoltarea limbii literare*, în AUI 1957, fasc. 1-2, p. 102. La I. Neculce apar: „2 pile de pîni” (p. 370), *pili* (p. 379), „di unghiu pilă” (p. 370), dar și *chile* (p. 135, 141).

În articolul *Împila și împili* de N. Drăganu, *Etimologii*, în DR VI (1929-1930), p. 286-291, prin exemplul de la I. Neculce *pile* (*chile*), etimonul avînd *k*, autorul arată că forma a evoluat astfel și pentru că *împila* a fost lipsit de relația cu *chilă* („cuvînt de circumstanță”), care ar fi orientat vorbitorul-scriptor îndrumîndu-l pe calea corectă din punct de vedere etimologic. DER derivă cuvîntul din lat. **impillare*, așadar un etimon care exclude explicația prin hipercorectitudine, etimologie susținută în Frățilă 1999, p. 242-245.

cunoaște ipostaze precum **Ebipet* ori **Evipet*. Este greu de arătat dacă și acesta a fost observat ca atare de cel ce a scris *Pipru* pentru *Chipru*, precum și dacă lipsa de reacție în acel caz poate fi pusă pe seama cunoașterii mai bune a cuvântului *Eghipet*, a frecvenței și circulației sale – fiind un nume răspândit în și de către textul biblic.

Totuși, nu poate fi pierdut din vedere faptul că individul este mai decis în ceea ce privește formele și cuvintele a căror deprindere o are și este mai sensibil la cele pe care nu le deține în inventarul său mental ori al căror uz nu l-a exersat⁹⁷. De altfel, trăsăturile ‘unitate’ și ‘îngrijire’ nu caracterizează aspectul literar incipient, cum nu caracterizează nici graiurile.

8. Dimensiunea sociolingvistică. Dincolo de faptul că a doua dimensiune constitutivă a limbii este de natură socială, fenomenul pe care îl examinăm aici deține particularități ce solicită imperios perspectivarea sociolingvistică.

Nefiind limba neutră, ci investită cu valori sociale, buna ei funcționare necesită acomodarea reciprocă a indivizilor participanți la actul lingvistic și ajustarea lor la cerințele și la situațiile de comunicare, indiferent de mărimea grupului sau a comunității – al căror grad de închezare, de altfel, se află în relație cu unitatea lingvistică. Rostul acestei armonizări este obținerea unui comportament comun, stabil atît cît să dețină și să confere identitate și continuitate, variabil atît cît să permită și stimuleze adaptarea și evoluția.

Comportamentul biosocial constituit de activitatea lingvistică decurge din regulile sociale comune, pe care ulterior le determină, care ulterior o determină, și tot astfel, într-o spirală coevolutivă. Totodată, avînd în vedere că procesul de negociere în vederea acomodării este mai lesnicios în cadrul grupurilor relativ mici – unde frecvența și circulația formelor limbii, apoi intensitatea contactelor dintre indivizi sînt sporite, iar mărimea materialului lingvistic este mai mică decît în comunitățile mari –, valorile simbolice pe care le capătă limba devenită factor de identificare grupală fac ca, acolo, gradul de elaborare a normei lingvistice să nu fie foarte important.

⁹⁷ Aplicarea conceptului ‘latotropism’ – într-o analiză amănunțită și pertinentă asupra unui material de limbă extras din rezultatele contactelor lingvistice româno-maghiare – apare în Kis 1975, lucrare ce a servit cercetării de față. Aici se ilustrează modalitățile de acțiune și principiile prin intermediul cărora vorbitorul acționează și reacționează lingvistic la contacte, totodată desprinzîndu-se limpede caracterul viu al limbii și mecanismele de acțiune care guvernează activitatea sistemului morfologic în situații de contact, precum și activarea sistemului fonetico-fonologic în astfel de situații.

Aceasta întrucît cea care contează este eficiența comunicării, iar afit timp cît ea se află la nivel optim, rafinarea instrumentelor și modalităților ei nu constituie decît o formă de risipă energetică. Desigur, în cazul normei literare lucrurile nu mai stau întocmai, însăși rostul existenței acesteia fiind depășirea *optimum*-ului natural.

În sfîrșit, întrucît ierarhizarea este un proces natural intrinsec, oricît de mici ar fi grupurile, ele sînt astfel spontan autoorganizate, între factorii structural-funcționali aflîndu-se și cei de referință – pozitivă sau negativă – în funcție de orînduirea, orientarea și funcționarea grupului.

Mai cu seamă în ipostaza de auditor, participantul la actul lingvistic deține capacitatea de a sesiza diferențele dintre norma sa și o alta⁹⁸. Folosind acest atribut și păstrîndu-se pe poziția propriului grai sau a propriei norme el poate să nu prezinte dorința de a-și asuma norma celorlalți, eventual privind-o cu superioritate:

Chiar (re)cunoscînd norma superioară – potențial unificatoare –, un individ o poate respinge (socotind-o prețioasă, caducă, lipsită de utilitate, defectuos concepută și dezvoltată etc. sau doar privind-o cu indiferență). De aceea, pe de o parte, vorbitorii ce țin de o aceeași normă lingvistică și aflați în contact pot evita apelul la o alta – este vorba cu deosebire despre cea literară –, întrucît actul ar putea fi considerat ca unul de agresiune; pe de altă parte, chiar în contact cu un vorbitor cult și cu actul lingvistic practicat de acesta, vorbitorii de grai se pot manifesta cu indiferență și / sau ironie⁹⁹. Cu alte cuvinte, vorbitorul poate să nu se

⁹⁸ Cf. Bally 1935, p. 156, unde se afirmă că „l'entendeur est – toutes choses egales, d'ailleurs – plus conscient que le parleur”.

⁹⁹ Ambele, uneori într-o măsură mai mare a doua, constituie o trăsătură generală a masei de vorbitori, nu neapărat neinstruiți. În lumea germanică și anglo-americană – probabil mai puțin în cea romanică – comunitățile locale și regionale își prețuiesc propriile norme lingvistice mai mult decît pe cele literare. Faptul se întemeiază pe înțelegerea clară a unei distincții. Aceasta pleacă de la concepția că norma literară are un caracter special, fiind destinată unei anumite modalități sau dimensiuni existențiale, în vreme ce norma lingvistică locală sau regională este destinată gestionării modalităților existențiale curente. Cele două destinații sînt mai degrabă necoincidente, efortul de a stăpîni norma literară fiind răsplătit numai în cazul în care individul este nevoit să intre în situații de comunicare ce-i impun utilizarea acesteia, norma literară nefiind una supradialectală, ci doar una comună mai multor categorii specializate de vorbitori, folosind anumite tipuri de comunicare situate la un anumit nivel.

Cum se vede, termenii distincției nu se confundă, întrucît a folosi norma literară ca pe una supradialectală ar însemna folosirea improprie a unui instrument destinat altui tip de uz. Desigur, în destule comunități anglo-americane și germanice, faptul ar echivala și cu o nedorită pierdere de identitate a grupului astfel diluat în masa ansamblului, adică cu o asumare a unei identități greu de acoperit de modul concret în care trăiește respectivul individ.

supună normei creditate ca superioară, ignorând-o activ și conservator, dar deopotrivă poate încerca să o adopte.

De exemplu, în Camerun, pidgin-english se folosește pentru insulte sau în situații în care se poate glumi, iar bangwa, în celelalte cazuri. Opțiunea ține de situație, nerespectarea acesteia în alegerea limbii conducând la expulzarea celui ce nu respectă convenția socială. Pe de altă parte, în Republica Centrafricană, limba oficială este franceza iar sango este cea uzuală. Ierarhia dintre limbi impune ca limba de prestigiu (franceza) să fie folosită în relațiile cu oficialii și ca instrument de ascensiune pe scara socială¹⁰⁰.

În același sens, se pot cita două situații semnalate de către autorii GN, ambele înfîlnite în jud. Vlașca, în care subiecții anchetați constată: „Se vede că ești din altă parte, că nu prea dai vorba ca noi. Ai fi vr’ un taxidar”. (p. 157), și „De, noi vorbim mai din topor, că așa am apucat din bătrîni. Mă uit la ai dă vin din meliție. Aștia au vorba suptire, nu-i pricepe oricine” (p. 157-158). Dincolo de conștientizarea diferențelor dintre cele două vorbiri se remarcă poziționarea propriei vorbiri în centrul referențialului și ironizarea – poate mai mult în cea de-a doua secvență – a vorbirii celuilalt. În al doilea caz se mai constată și reacția negativă față de influența suferită de unii vorbitori ai propriei comunități, precum și neîncrederea în aceștia (datorită faptului că și-au abandonat – chiar parțial sau / și conjunctural – propria normă).

Raportînd un caz de concurență între graiuri paralele, în Istrate 1939 se arată cum un informator susține că: „numai țiganii grăiesc așa” (cu *f* pentru *ș*). De fapt, referirea se făcea la cei din satul vecin, între cele două sate relațiile nefiind amicale. La rîndul lor, ceilalți procedau la fel: își asumau propriul grai, pe care îl considerau corect și superior în raport cu al vecinilor, cărora le aplicau același atribut.

În sfîrșit, în Dinu 1923-1924, textele LI, p. 131, și LVIII, p. 132, semnalează: „Di ce scrii de toate helea, că și-acolo or hi vorghind oamenii. Or nu vorghesc? Vorghesc? Cum vorgheste?... Mai domniește!” și: „La dumniavoastră la toate helia-i schimbată vorba, da la nuci tot așa trebuie să-i zică. Altu nume nu-i mai pune. Tot nuci”. În primul caz nu este sigur că ironia lipsește, iar în al doilea, exasperării date de constatarea neconcordanțelor dintre propriul grai și norma literară i se adaugă plasarea propriului grai în poziția de reper.

Totodată, el poate să considere din diferite motive că norma sa este inferioară alteia și să încerce a-și însuși norma superioară¹⁰¹.

Ca receptor – sub impulsul de a obține comunicarea (eficientă) –, individul va tinde în oricare dintre aceste situații să echivaleze fone-

¹⁰⁰ Leclerc 1992, p. 31 ș.urm.

¹⁰¹ Hagège & Haudricourt, p. 41, nota, vorbește despre „hypercorrectisme” și exemplifică prin evoluția convergentă *kl, fl* > *hly*, fenomen determinat de aspirația vorbitorilor către o altă normă.

tismele și formele celeilalte norme, transpunându-le în modalități proprii. Întrucât sensul poate fi același pentru toți, diferența formală nu-i împiedică să ajungă la acesta¹⁰².

Ca vorbitor, el are capacitatea de a-și orienta discursul către și în funcție de receptor¹⁰³, lucru pe care îl poate face dacă, în urma comparației celor două norme, apar diferențe semnificative pe verticală, pe care le-ar vrea estompage, reduse ori anulate. În acest caz, vorbitorul se orientează încercând să utilizeze elementele identificate ca fiind particulare normei receptorului¹⁰⁴.

Mărimea forței care-l impulsionază pe vorbitor este evidentă în felurite tipuri de situații. Uneori, copleșit de norma către care tinde și incapabil să o întrebuițeze fără a-și submina scopurile, vorbitorul poate utiliza „haina de sărbătoare” a propriului grai. Actul nu folosește acestei întreprinderi, dar este relevantă punerea în mișcare a mecanismului. Aceleași cauze i se datoresc situațiile în care vorbitorul, în căutarea formei potrivite, aleargă aparent haotic, de la o formă hipercorectă la alta, după cum s-a văzut în situațiile din *Appendix Probi* și după cum se va vedea mai jos.

¹⁰² Studiind fenomenul de diferențiere în cadrul aceleiași limbi, la nivelul mai multor graiuri locale și referindu-se la felul în care se pot înțelege între ei vorbitorii aparținând unor graiuri diferite, A. Meillet afirmă existența unor reguli de corespondență între aceste graiuri, reguli de care vorbitorii sînt conștienți și care se constituie într-un „moyen de transposer en gros un parler dans l'autre”. Tot acolo se arată că: „Dès l'instant que des hommes appartenant à des groupes divers emploient des parlers déjà différenciés, ils ont le sentiment de ces règles de correspondance (...)” (Meillet 1926, p. 111).

¹⁰³ Cf. Pușcariu 1937, p. 85, 189-190. De altfel, literatura de specialitate este foarte bogată în exemple care atestă la vorbitor schimbări ale discursului obișnuit în funcție de poziția socială, proveniența geografică, sexul, vîrsta receptorului, cum este cazul – tipic – al preotului de țară care, adresîndu-se unui consătean, îl întrebă: „Bade Ioane, sînt *potcoviți* caii?”, după care, adresîndu-i-se lui S. Pușcariu, precizează: „Cînd pleci călare la munte trebuie mai întîi să te uiți dacă calul e bine *potcovit*” (Pușcariu 1937, p. 85). Cf. și Pușcariu IV, p. 1376, unde se discută situația individului cu mai multe norme (autorul le numește *graiuri*), în funcție de destinatar.

¹⁰⁴ În Caragiu Marioțeanu 1958 se fac aprecieri asupra mecanismelor psihice ce intervin în comunicare, interpretîndu-se cu finețe actele de vorbire ale celor anchetați. În sensul discuției de față, autoarea observă că, în speța studiată, un informator aromân – dacă se simte neînțeles sau dacă de față este și un dacoromân – începe să vorbească cît de corect poate, sistemul de referință fiind cel dacoromân – majoritar –, ceea ce dezvăluie unul dintre mecanismele importante ale actului de comunicare și supravegherea la care se supune singur vorbitorul, totul doar în subsidiar și aparent în vederea desfășurării unei comunicări reușite, dar în principal întru obținerea acceptului social (p. 81-82).

Aici interesează cu deosebire situația în care vorbitorul aparținând normei dialectale (ori inferioare din punct de vedere social) încearcă să elimine particularitățile diferențiatore ale rostirii sale și să adopte în loc pe cele ale normei către care astfel tinde.

Poate fi relevant în acest sens faptul că, după ce a fost deprins de către aromâni, pronumele de politețe din dacoromână – inexistent ca atare în aromână – este utilizat de acești vorbitori chiar și când sînt nesiguri asupra situației. Ei preferă să comită o astfel de greșeală (în aceeași situație, în aromână, nu ar fi utilizat o formă corespondentă) decît să nu se conformeze normei dacoromâne. Mai important încă este faptul că, astfel, acei vorbitori au senzația că se conformează noii lor norme, o stăpînesc și s-au încadrat în noua societate.

În măsura în care vorbitorul acționează astfel se poate constata apariția fenomenului hipercorectitudinii, ca rezultat caracteristic claselor sociale și indivizilor aflați în ascensiune (sau care aspiră într-acolo), dotați cu o mai mare mobilitate¹⁰⁵ și puternic motivați sub aspect social¹⁰⁶.

Efectele acestui comportament pot duce la analize eronate și se pot concretiza în forme hipercorecte. Dincolo de mecanismele psihice de cedare care intră în funcțiune, aceste exagerări indică existența unor capacități active de analiză și orientare ale vorbitorului care, cu mijloacele limbii, construiește o vorbire, uneori nereperabilă, dar

¹⁰⁵ Pe urmele lui Labov și vorbind despre „lack of security”, în Tiugan 1977 se arată că „*The linguistic insecurity* is specific to the speakers which adopt standards of correctness imposed by a group other than their own reference one and leads to hypercorrection because the speakers did not interanalyse yet the forms lately learned. So they are not able to apply the rules which can tell them where their «correction must stop»” (s.a.) (p. 437). Demonstrarea ideii că fenomenul hipercorectitudinii este o marcă mai cu seamă a acestei categorii de vorbitori care, concentrîndu-se asupra rostirii proprii și a celorlalți, se controlează și reacționează exagerat, apare și în Tiugan 1978, 1979.

¹⁰⁶ În urma unui studiu efectuat asupra vorbirii a 24 de copii, în care analizează formele participiului prezent cu variația *-in / -ing* (variație ce nu afectează conținutul semantic al cuvîntului) și fără a înlătura explicația istorică, dar observînd că variația liberă nu se poate explica satisfăcător exclusiv cu ajutorul acesteia, în Fischer 1958, p. 52, se afirmă: „Although the mechanisms of psychic economy are becoming better understood in diachronic phonemics, they are not always sufficient to explain fully the progressive ad[o]ption of variant forms, and that people adopt a variant primarily not because it is easier to pronounce (which it most frequently is, but not always), or because it facilitates some important distinction in denotational meaning, but because it expresses how they feel about their relative status versus other conversants”.

mereu raportându-se la un alt nivel, comparat cu al său. Din perspectiva planului fonetic nu este neapărat necesar ca faptul să antreneze cu sine o ușurare a articulării, principiul economiei în limbă – sub aspectul particular al comodității – nefiind nici motorul, nici piedica acestui tip de schimbare.

Situația aceasta tinde să caracterizeze tot mai mult comportamentul lingvistic al vorbitorilor în perioadele de mari schimbări sociale, în care stratificarea socială tinde să dispară sau este programatic repudiată și negată. Faptul poate duce la apariția unei norme supradialectale „de echilibru”, iar accesul liber la aceasta poate crea o zonă comună și aparent neutră, un refugiu sau un sanctuar în care oricine este binevenit. În unele perioade, diferențele dintre aspectele literare sau dialectale ale diferitelor zone și din sinul acestora se întăresc proporțional cu consolidarea stratificării sociale și a claselor de prestigiu – care își păstrează individualitatea¹⁰⁷. În altele se manifestă ștergerea deliberată a acestor diferențe, cu participarea tuturor la aspectul comun, regulile fiind continuu rescrise. În consecință, pentru a avea acces într-un cerc, vorbitorii nu mai sînt condiționați de însușirea trăsăturilor și particularităților normei respective, uniformitatea graiului și cantitatea vorbitorilor fiind suficiente.

De aceea, în cadrul procesului complex care vizează accesul la norma supraordonată, prioritate în prelucrare au fonetismele și formele (observația este mai puțin acută pentru compartimentul gramatical) cu caracter de marcă (fie că aparțin normei către care se tinde, deci trebuie adoptate, fie că unicează norma din care se pleacă, deci trebuie lepădate). Aceasta întrucît scopul celor ce aplică astfel de substituții nu este doar pătrunderea în noua normă, dar și distanțarea de cea inițială (adică cea proprie), diferențiind formele și astfel marcîndu-și pătrunderea, eventual apartenența la noua normă.

Fenomenul are loc mai ales la vorbitorii copleșiți de numărul și prestigiul celor țin de norma superioară, cu care vin în contact. Tot

¹⁰⁷ Lipsa contactelor intense între diferitele grupuri componente ale aceluiași subdialect precum și între grupurile ce-și corespundea între diferitele subdialecte, posibilitatea evoluției oarecum paralele și prestigiul fiecărei clase conducătoare erau condiții care au favorizat evoluția independentă și pe căi diferite a graiurilor și subdialectelor limbii române, consolidînd unitatea acestora. În fapt, fără existența politicilor lingvistice unificatoare, comportamentul lingvistic – dar nu numai acesta – al unei comunități ar avea o rază de acțiune proporțională cu capacitatea naturală a respectivei comunități de a întreține contacte intense și frecvente, la nivelul indivizilor componenți, care să difuzeze eficient produsele activității respectivei comunități.

acesta este și cazul „contactului” cu mass-media și principala cauză a evoluției graiurilor în sensul extincției lor, prin nivelarea și anularea diferențelor și prin mutații, fenomen care, odată declanșat, alargă repede către deznodământ¹⁰⁸.

Calea pe care se încearcă acest dublu act este imitația, mijlocul fiind substituția. Dar tot aceasta este și calea pe care apar racordări inadecvate la norma de adoptat, ele datorându-se, în principal, dificultății funciare de a stăpîni cu competență egală două norme¹⁰⁹.

Un tip particular de astfel de situație îl constituie cel în care, datorită circumstanțelor speciale ale subtipului de contact lingvistic care este ancheta, vorbitorul are reacții care, în esență, se încadrează într-o clasă de comportamente ce apar și în alte situații de comunicare. Aceste reacții nu sînt caracteristice unui subtip particular de contact lingvistic – cum este ancheta dialectală –, ci unor vorbitori aflați într-un tip de situație de comunicare, în contact cu un anumit tip de receptor-emițător. Fie că sînt dotați cu anumite capacități de percepție, analiză și producere a sunetelor, fie că posedă doar unele dintre aceste calități (primele două sau doar pe prima), indivizii care în cursul anchetelor

¹⁰⁸ Cf. Dumistrăcel 1978, p. 23-60.

Uneori este dificil de arătat dacă presiunile sociale au ponderea cea mai însemnată în modelarea comportamentului lingvistic, în modelarea limbii indivizilor și dacă nu cumva individul dovedește o mai mare fidelitate lingvistică față de mica sa comunitate decît față de cea mare. Alături de adevărul evident că realitatea este dinamică și nuanțată este de luat în seamă faptul că intervenția mai multor factori – variabile cu ponderi diferite de la un mediu la altul – face ca analiza situațiilor concrete să nu permită o concluzie uniformă.

Cu toate acestea, situațiile astfel analizate se lasă clasificate, pe baza unor monografii făcute din perspectivă sociolingvistică: W. Labov, *L'influenza relativa della famiglia e dei compagni sull'oppuralimento del linguaggio*, în *Aspetti sociolinguistici dell'Italia contemporaneo. Atti dell'Congresso internazionale di studi*, Bressanone, 31 maggio-2 giugno, Roma, 1977, p. 11-53; D. Parisi, *Sulla diversità delle competenze linguistiche*, în *vol. cit.*, p. 127-138, Laura Benigni, Elisabeth Bates, *Interazione sociale e linguaggio. Analisi pragmatica dei pronomi allocutivi italiani*, în *vol. cit.*, p. 141-165, Nora Galli de'Paratesi, *La standardizzazione delle pronuncia nell'italiano contemporaneo*, în *vol. cit.*, p. 167-195, Peter A.M. Seuren, *Riorientamenti metodologici nello studio delle variabilità linguistica*, în *Ideologia, filosofia e linguistica. Atti del convegno internazionale di studi Rende (cs)*, 15-17 settembre, 1978, Roma 1982, p. 499-515.

¹⁰⁹ Pot exista cazuri de indivizi capabili să stăpînească foarte bine două norme (cf. ALR II *Introducere*, p. 43, unde este menționat un vorbitor, bun cunoscător al particularităților de grai din diferite zone ale Banatului – ceea ce nu-i afecta norma graiului său, păstrînd separate acele trăsături de cele caracteristice graiului său), dar acestea sînt excepții ne semnificative prin frecvență și calitate.

dialectale se străduiesc să servească drept modele reprezentative ale respectivului grai pot fi comparați cu cei ce refuză acest lucru și care, de cele mai multe ori, din perspectiva lingvistului, ar putea fi modele mai potrivite de acest fel.

Anchetele dialectale oferă exemple de situații variate prin elementele care intră în opoziții. B. Cazacu semnaleză o relație pe vârste, unde un tînăr dă răsunsul *tînăr*, cu precizarea că *cinăr* spun „cei lipsiți de studii”, iar un bătrîn răsunde *tînăr*, după care se corecteză *cinăr*, cu observația că prima formă se rostește „la țară”¹¹⁰. Autorul comentează că relațiile sociale (ieșirea bărbaților din cadrul restrîns al comunității rurale și contactele cu orașul mai ales) se opun factorului conservator (femeile), pe care, probabil, îl vor copleși cu timpul¹¹¹. Totodată, el observă că schimbările fonetice nu se datoresc, în aceste situații, unor evoluții organice, ci imitației și adoptării pronunțiilor din limba comună și înlăturării treptate a fonetismelor regionale.

De altfel, însași legea fonetică se dovedește a fi valabilă mai degrabă pentru grupuri restrînse¹¹². Existența schimbărilor fonetice care se pot întinde pe domenii destul de vaste, chiar la populații diferite din punctul de vedere al componenței sociale, existența fonemelor ca mărci ale cuvintelor, sisteme cu aceleași trăsături distinctive, precum și evoluția acestora în relativ același sens pentru întreaga comunitate pot indica faptul că o schimbare fonetică – rezultat al evoluției fonetice – se poate manifesta în sînul unei comunități restrînse, restul populației ajungînd la acel rezultat prin imitație și împrumut¹¹³.

Aici se poate afla cauza pentru care se înregistrează variații ce nu pot fi explicate pe calea evoluției fonetice normale, factor care se adaugă la acela că distribuțiile sînt legate de contexte și de dialectele sociale. Astfel, împrumutul poate avea un rol important în cadrul factorilor ce determină evoluția limbii, stînd la baza „de la fausse loi phonétique”¹¹⁴. Firește că mai greu se elimină formele cu fonetisme comune întregii arii din care face parte respectiva localitate, mai ales dacă aceasta este strîns conectată la viața regiunii, important este însă că evoluția se

¹¹⁰ Cazacu 1956, p. 255-256.

¹¹¹ Grupul impune și recunoaște subdiviziunile din sînul său, care se referă la toate nivelele limbii, pe categorii de vorbitori (vîrstă, sex, nivel cultural-intelectual și de pregătire, statut social etc.). Aceste diferențe sînt percepute și acceptate ca atare. Cu toate acestea, grupul își păstrează unitatea sa, un control riguros exercitîndu-se asupra fiecărei subdiviziuni.

¹¹² OR I, §85, nota.

¹¹³ Cf. Schogt 1961, p. 92.

¹¹⁴ *Ibid.*

poate face și „sărind” peste etape și trecînd direct la o etapă, fără a ajunge acolo pe calea evoluției fonetice. Deși persoana tînără a deprins rostirea „corectă” dintr-o altă normă (probabil cea literară), iar cea în vîrstă dintr-o normă paralelă, ambele au avut posibilitatea de a opera echivalări între sunete ce-și corespund în punctul inițial de evoluție a fluxului sonor. În ambele cazuri, fie să este vorba despre fonetismul persoanei tinere, care provine din norma standard (literară), fie de cel al celor vîrstnici, la care se înregistrează doar $c' > t$, ceea ce rămîne important este faptul că s-a observat o corespondență și s-a pus în mișcare un mecanism de substituție. În ceea ce privește relația pe vîrste – aspect ce nu poate fi absolutizat – semnificativă este atitudinea față de schimbare, în ciuda conștientizării diferențelor.

În ALR II *Introducere* se relatează despre subiecți cu grai „împeștriat”, datorat încercărilor de a pronunța „mai literar”, și care evită, de exemplu, fenomenul palatalizării dentalelor, „și firește, a labialelor” (s.n.) (p. 50). Astfel, unui informator îi este rușine să rostească k' , g' și susține că ciobanii palatalizează, în sat nemaivorbindu-se așa. Un altul pretinde că oclusivele palatale pentru p și b sînt caracteristice femeilor („mujerește se zice așa”) (p. 70, 73-74). Cazurile sînt comparabile cu cel al localnicilor din satul Vînători, jud. Mureș, care se jenează să servească drept reprezentanți ai unui grai pe care îl consideră urît, cu toate că între ei vorbesc doar cu labialele palatalizate (p. 87).

Fie că în grai s-au produs modificări ce-au dus la abandonul unui fonetism, iar între vorbitori au apărut diferențieri ce duc la constituirea – sub acest aspect – a unor grupuri între care există decalaje, fie că o comunitate se compară cu altele recunoscîndu-le „superioritatea”, sub aspectul unui anumit fonetism pe care ei nu l-au abandonat, în esență, toți acești vorbitori posedă sisteme de referință pe care le observă, la care se raportează și în funcție de care reacționează lingvistic¹¹⁵. De aceea, vorbitorii de mai sus se pot alătura celor care încearcă să „înșele” anchetatorul, oferindu-i oglinda revolută a graiului lor, dimpotrivă, oferindu-i imaginea unui grai cît mai puțin diferit de norma literară.

¹¹⁵ Cele mai multe reacții sînt generate de palatalizarea oclusivei bilabiale surde, sunetul cel mai supus fenomenului, atît ca intensiune, cît și ca extensiune, unele destul de „aparte”: *opi* pentru *ochi*, *rapiu* pentru *rachiu*, (Philippide 1984, p. 173) *pirie* pentru *chirie*, *Pivuța* pentru *Chivuța* (Pușcariu 1931-1933, p. 57).

Dinu 1923-1924 consideră că forme precum *pk'ar* și *piar*, pe care le aude în cadrul anchetelor sale, provin din încrucișarea fonetismului p și pk' , k' și se explică printr-o „falsă reconstituire”, ele înlocuind forma $k'ar$ ($< clarus$) (p. 110). Forma *piar* este semnalată și de către Alexandrina Istrățescu (1927-1928), care consemnează „*piar*, refacere greșită pentru *chiar*”.

Important este că, exceptîndu-i pe cei din clasa localnicilor din Vinători, nici unii, nici ceilalți nu sînt infailibili, fapt care demonstrează că mica lor înșelăciune există.

Dezbătînd reacțiile conștiente ale vorbitorilor aparținînd normei dialectale în general, S. Pușcariu prezintă¹¹⁶ o formă precum *vinimă* pentru *inimă*, culeasă de la un subiect din punctul 122 al ALR. Acesta vrea să-și arate capacitatea de a adopta forme ale normei folosite de cei culți – cu alte cuvinte, de a-și adapta, cel puțin pe un segment reprezentat de unele forme, vorbirea la cerințele normei culte – mai mult, de a opera cu principiile normei culte pe care să le aplice la vorbirea lui. Oarecum conștient de greșeala pe care o poate face în orice moment în care ar vrea să acționeze astfel, modificîndu-și rostirea, el va reacționa excesiv față de propriile forme și va înlătura palatala înlocuind-o cu labiodentala corespunzătoare (o astfel de situație arată că *inimă* se rostea în acel punct cu spiranta palatală sonoră, depalatalizarea urmînd modelul *yin* < *vin*, *yisat* < *visat*¹¹⁷).

Un caz asemănător se recunoaște în *viarili rîsului*¹¹⁸, unde se produce substituirea lui *y*, provenit din alterarea secvenței inițiale a cuvîntului *gheare*. Invers, o formă precum *yîmir*^d pentru *viner*^d ‘vineri’ rezultă din supralicitarea fonetismului dialectal și, eventual, dintr-o reacție ce încearcă să așeze lucrurile pe o bază reală¹¹⁹. Rămîne oarecum izolat și mai rar informatorul inteligent, care înțelege scopurile anchetei, își asumă rolul pe care îl joacă și caută în mod onest – dar și competent – răspunsuri adecvate, „corecte”, „bune”, colaborînd cu anchetatorul¹²⁰.

¹¹⁶ Pușcariu 1994, p. 238-239 (unde se folosește termenul *hiperzel*).

¹¹⁷ Formele acestea sînt caracteristice sud-estului Transilvaniei, de unde era respectivul informator, la granița ariei existînd chiar rostirea cu *i*-.

¹¹⁸ Atestat în Istrătescu 1927-1928 (textul CXXIV) și considerat de autoare o „refacere greșită, ca *livian* pentru *lighean*” (p. 165). Dumistrăcel 1978, p. 176, citează *viară* < *gheară*, care atestă corespondența respectivă în conștiința vorbitorului.

¹¹⁹ Dumistrăcel *et al.* 1997, p. 293.

¹²⁰ O prezentare și un comentariu competent apar în Dumistrăcel *et al.* 1997, p. 96-111, 122-136, 217-218 și urm., 240-242 și urm. Rămîn de adăugat aici situațiile, poate mai puțin comode pentru anchetator, în care regulile jocului încep să fie atît de cunoscute subiectului anchetat încît uneori devine greu de distins cine este cel testat.

În ceea ce privește „inconștiența” informatorilor, trebuie reproduse subtilele sugestii care apar în Dumistrăcel 1978, p. 60: „Garanția autenticității faptelor de vorbire notate într-o anchetă nu rezidă, în principiu, în asigurarea «inconștienței» informatorului în legătură cu faptul că i se înregistrează limba, ci în sesizarea și prezentarea consecventă, de către anchetator, a împrejurărilor și datelor care să permită interpretarea exactă a înregistrărilor”.

Ceea ce susține Labov cu referire la individ: „în vorbirea fiecărui individ se produc modificări ale unor variabile lingvistice în funcție de schimbările contextului social și ale subiectului conversației”¹²¹, este valabil și pentru comunitate, după cum se vede în cele susținute în Gillieron & Roques 1912, p. 74: „Le langage est ainsi l’objet d’une étude incessante, un travail d’assimilation et de retouche, qui paralysent la liberté de son développement, soit qu’un parler fier de soi et dédaigneux de voisins qu’il juge inférieurs, peut-être parce qu’ils représentent un état social moins avancé, se prenne lui-même comme modèle, refonde à son image les mots qui lui viennent du dehors et impose à la diversité historiquement régulière de ses éléments une régularité factice, mais actuellement saisissable, soit qu’au contraire des parlans, qui ne veulent plus ou ne peuvent plus être indépendants, trouvent hors de chez eux ce qu’ils tiennent pour le modèle du bien dire et refaçonnent leur personnalité méprisée à l’image de celle qu’ils admirent”. Cu toate acestea, comportamentul vorbitorului – nu doar cel lingvistic – indică faptul că el se raportează permanent la grupul din care consideră că face parte, dar fără a pierde din vedere corespondentele de contact¹²².

Un alt tip particular de orientare către norma literară poate fi observat la utilizarea cuvintelor străine din aceasta. Probabil că mai mult decât în alte situații, aici se văd cu limpezime reacțiile claselor superioare vizând separarea lingvistică de celelalte clase delimitate socio-cultural, prin poziție socială, instrucție, grad de stăpânire a normei etc. În cazul termenilor împrumutați – la care clasele inferioare au acces –, dacă aceștia prezintă fonetisme identice cu cele care, la clasele inferioare ori în vorbirea populară, provin din manifestarea vreunui fenomen repudiat de norma literară, se produc reacții de respingere și înlocuire a acelor fonetisme. Faptul se petrece pe baza premisei că materialul lexical străin devine al limbii primitoare în momentul în care

În aceeași direcție merge și comportamentul informatorilor în caz de suprasolicite, expus în Dumistrăcel 1982, p. 385; apoi Dumistrăcel *et al.* 1997, *passim*.

¹²¹ W. Labov, *The study of language in its social context*, în „Sociolinguistic Patterns”, Philadelphia, 1972, apud TDR, p. 33.

Firește că apariția unor forme poate fi provocată de situația specială de comunicare – ancheta dialectală –, așadar de intrarea în act a relației anchetator-informator. Este de remarcat că, de regulă, indiferent de aria dialectală de proveniență a anchetatorului, relația dintre cei doi poli (anchetatorul și informatorul) se centrează pe coordonata *literar / popular*, în esență pe una diastratică (cf. Dumistrăcel *et al.*, p. 36 și urm.).

¹²² ALR II *Introducere*, p. 272, semnalează cazuri în care subiectul „se lasă sugerat de pronunția anchetatorului, lucru pe care, de altfel, cel dintâi îl observă singur.

este asimilat din punct de vedere formal¹²³. Astfel considerate, cuvintele respective pot prezenta riscul de a fi contaminate prin rostirea de către vorbitorii de grai ori neinstruiți, cu fonetismele acelora. Necunoscând fonetica și dinamica ulterioară a etimonului, vorbitorul normei literare, ori al graiului ce nu prezintă fenomenul, va considera – chiar riscînd – că este necesară aducerea acestuia la fonetismul corespunzător din norma literară. Din punctul de vedere al aceluia vorbitor, mai degrabă la nivel subconștient, riscul merită a fi asumat deoarece astfel se vor păstra deosebiriile dintre cele două norme, adică identitatea și statutul lor¹²⁴. Deasupra individului însă, în cele din urmă comunitatea este cea care decide, reglajele făcîndu-se prin aceasta, automat și în funcție de uzul efectiv¹²⁵ – act care, de altfel, nu reușește mereu.

De regulă, prin reacție la tendințele de apropiere ale grupurilor inferioare, grupul dominant luptă împotriva oricărei schimbări care i-ar afecta integritatea și individualitatea marcată lingvistic. Datorită mijloacelor de diferențiere folosite îndeobște și pe fondul necunoașterii primitivelor, nici acest grup nu este ferit de crearea și adoptarea de forme hipercorecte. Se poate bănuși că fără observarea atentă a formelor normei literare (sau a unei norme din care lipsesc efectele palatalizării labialelor) și fără cunoașterea istoriei limbii sau măcar a etimologiei cuvintelor implicate, nici un vorbitor nu ar putea cunoaște forma pe care un cuvînt din graiul său a avut-o cîndva, probabil cu multe generații în urmă.

Un utilizator obișnuit al normei literare nu face legătura (nici fonetică, nici etimologică) dintre *des* și *dens*, *închina* și *înclina*, *legămînt* și *ligament*, de plidă, el neștiind că primul șir este moștenit, iar cel de-al doilea e împrumutat mult mai tîrziu, ambele avînd aceleași etimoane latine (*densus*, *inclinare*, *ligamentum*). El nu știe că primul

¹²³ În Philippide 1984, p. 125-126, se numește *poliglotizm* fenomenul de circulație a xenismelor; a se vedea și Gh. Adamescu, *Adaptarea la mediu a neologismelor*, în „Analele Academiei”, seria III, t. VIII (1936-1938), p. 49-124.

¹²⁴ Între cele două norme delimitate de către G. Ivănescu nu există limite de netrecut, din acest motiv forțarea căilor de pătrundere în norma literară fiind posibilă cu și prin mijloacele mecanismelor puse în mișcare de factorii care acționează în graiuri, atunci cînd formele astfel generate vin în contradicție cu o serie. În acest sens este sugestiv exemplul dat în Sala 1957, p. 196, unde se descrie cum un subiect, întrebat dacă se rostește *păln*, a răspuns că forma cu *n* este maghiară (51/192), extinzînd în mod inutil o analogie. Se poate presupune că manevra evazivă a aceluia vorbitor era o opțiune nejustificată în cazul cuvintelor care, în graiul său, ar fi trebuit să sufere palatalizarea bilabialei *m*.

¹²⁵ Asupra trecerilor de la o normă la alta, a apărării normei proprii și a conservatorismului unui grup, precum și pentru relația diferitelor grupuri cu limba literară, a se vedea Schick 1976, p. 293 și 323 și urm.

a suferit acțiunea unor legi fonetice – astăzi caduce dar caracteristice unei perioade trecute –, în vreme ce al doilea a păstrat fonetismul etimologic tocmai întrucât nu a parcurs (în limba română) perioada care să-l fi „erodat” în acel fel.

La rîndul lor, tendințele grupurilor subalterne constituie expresia manifestă a unei tendințe sociale către unilingvism, regularizarea lingvistică urmărind compatibilizarea normelor pînă la atingerea nu doar a intercomprehensiunii (la un nivel de suprafață, mai ales), ci în special a uniformizării limbii¹²⁶. Fenomenul acesta se petrece, de regulă, în anumite epoci, constituind oglinda tendințelor de mișcare socială pe verticală.

La nivel individual lucrurile se aseamănă. Succesul acțiunii unui individ care își construiește treptat o structură lingvistică comportamentală asemănătoare cu aceea a grupului către care tinde – diferențindu-se de cei din grupul său – depinde de găsirea termenilor de comparație, de accesul la structura model, de capacitatea de analiză a limbajului acelui model, de motivațiile și de reacțiile celorlalți față de noul său comportament. Căutarea aceasta pe verticală și presiunile din ambele sensuri pot apărea atît interdialectal, cît și în sînul aceluiași dialect¹²⁷, acesta fiind încă unul dintre mecanismele schimbării¹²⁸.

Socializarea și tendința indivizilor de a-și căuta forme noi de identitate conduce la variații – care pot fi destul de accentuate – ale idiolectelor, ceea ce crește eterogenitatea vorbirii individuale. Pe de altă parte, un grup închegat nu permite vorbitorilor săi abateri prea mari de la norma respectivului grup. În acest context este limpede că între variațiile individuale cu semnificație socială și structurile lingvistice există o relație de interdeterminare¹²⁹.

¹²⁶ În sensul ștergerii diferențelor care, în ordinea stratificării sociale, sînt defavorabile acelei comunități. Cf. Corbeil 1983.

¹²⁷ Astfel, este relevant ceea ce observă M. Joos, în *The Medieval Sibilants*, în „Language”, *Journal of the Linguistic Society of America*, 2 (1952), p. 222-231: „the phonetic drift, which was kept going in the usual way: that is, the dialects and idiolects of higher prestige were more advanced in this direction, and their speakers carried the drift further along so as to maintain the prestige-giving difference against their pursuers. The vanity factor is needed to explain why phonetic drifts tend to continue in the same direction; the ‘inertia’ sometimes invoked is a label and not an argument” (p. 229).

¹²⁸ Asupra felului în care se dezvoltă unele „variante condiționate social” sau „variante socio-simbolice”, care nu semnifică diferențele în universul discursului primar, ci servesc la a simboliza statutul relativ al vorbitorului, a se vedea Fischer 1958, p. 51.

¹²⁹ Cf. Labov 1966, p. 5.